

ДИТЯЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

УКРАЇНА

СЛАВЕТНІ ГЕТЬМАНИ

ТА ІНШІ ВИДАТНІ ПОСТАТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ДИТЯЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

УКРАЇНА

СЛАВЕТНІ ГЕТЬМАНИ
ТА ІНШІ ВИДАТНІ ПОСТАТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

УДК 030(477)
ББК 92(4Укр)
Б28

Видано за ліцензією ТОВ Видавництво «Ранок»

Батій Я. О.

Б28 Україна. Славетні гетьмани та інші видатні постаті козацької доби. — Х.: «Веста», 2010.— 128 с.: іл.
ISBN 978-966-08-4685-2.

Перша письмова згадка про українських козаків датується 1489—1492 роками. Саме з того моменту розпочалася історія козацтва — історія битв, походів, поразок і перемог. Усі визначні події тих часів пов'язані з іменами певних осіб: козацьких ватажків, отаманів, гетьманів. Про них і піде мова в даній книзі.

**УДК 030(477)
ББК 92(4Укр)**

Науково-популярне видання

Батій Яна Олександрівна

УКРАЇНА. СЛАВЕТНІ ГЕТЬМАНИ ТА ІНШІ ВИДАТНІ ПОСТАТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Ведучий редактор *Н. В. Бірічева*
Технічний редактор *С. В. Вітківський*
Коректор *Н. В. Красна*

Код Р10728у. Підписано до друку 15.10.2009. Формат 84×108/16. Папір крейдяний.
Гарнітура Петербург. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,44.

ТОВ «Веста». Свідоцтво ДК № 3323 від 26.11.2008.
61064 Харків, вул. Бакуніна, 8А.

Адреса редакції: 61145 Харків, вул. Космічна, 21а.
Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.
Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.kharkov.ua

З питань реалізації звертатися за тел.: у Харкові — (057) 712-91-44, 712-90-87;
Києві — (044) 599-14-53, 417-20-80; Донецьку — (062) 345-98-24;
Житомирі — (0412) 41-27-95, 44-81-82; Дніпропетровську — (056) 785-01-74;
Львові — (032) 243-08-85; Сімферополі — (0652) 22-87-01, 22-95-30;
Тернополі — (0352) 40-01-37, 53-32-01; Миколаєві — (0512) 35-40-39,
Рівному — (0362) 26-34-20; Сумах — (0542) 21-07-35;
Черкасах — (0472) 64-41-07, 36-72-14.

E-mail: deti@ranok.kharkov.ua

Представництво в Росії: ТОВ «Книги України» м. Ростов-на-Дону (8632) 30-61-47, 30-61-48, 30-61-49

E-mail: echo@ic.ru

«Книга поштою»: 61045 Харків, а/с 3355. Тел. (057) 717-74-55, (067) 546-53-73.

E-mail: pochta@ranok.kharkov.ua

www.ranok.com.ua

ISBN 978-966-08-4685-2

© Я. О. Батій, текст, 2010
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2010

КОЗАЦЬКИЙ РОДОВІД

В одному зі стародавніх переказів Україну названо «шматочком раю на землі». Мабуть тому доводилося народові знову й знову боронити її від запеклих зазіхань чужинців. Протягом віків, починаючи з 15 століття, обов'язок охорони українських земель покладався на козацтво. Степові лицарі не дарма називалися саме козаками; це слово має тюркське походження і означає «вільна, незалежна людина», «людина поза підданством». Постійна загроза нападу татар призвела до занепаду південних земель України, де утворився досить великий малозаселений регіон — так зване Дике Поле, у житті якого панівна верхівка того часу майже не втручалася.

Саме на просторах Дикого Поля — між середньою і нижньою течією Дністра на заході, нижньою течією Дону і Сіверським Дінцем на сході, від річок Самари та Інгулу до Азовського і Чорного морів на півдні — існувала постійна необхідність відбиватися від нападів степових кочовиків. За цих умов войовничі мешканці регіону були змушені постійно вдосконалювати свою військову майстерність, дбати про

особливу організацію навіть повсякденного життя. Поступово козаки перетворилися на професійних воїнів, оборонців України від свавілля польської шляхти та мусульманської загрози, на останній форпост християнського світу на Сході. Недарма ж степових лицарів часто порівнюють із хрестоносцями!

Таке життя потребувало постійного напруження всіх духовних і фізичних сил, і немає нічого дивного у тому, що в козацькому середовищі з'явилося чимало видатних постатей — неперевершених полководців і державних діячів. Саме тут народжувалися перші паростки української державності і формувалася національна свідомість нашого народу.

Перша письмова згадка про українських козаків датується 1489—1492 роками. Саме з того часу і веде відлік історія козацтва — історія героїчних битв, відчайдушних авантур, сміливих походів, гірких поразок й славетних перемог. Усі визначні події тих часів пов'язані з іменами козацьких ватажків — гетьманів, кошових отаманів, полковників. Про них і піде мова в цій книзі.

ВИТОКИ КОЗАЦТВА

Наприкінці 14 століття більшість українських земель належали до складу Речі Посполитої. Козаки того часу — мешканці степів — вели кочовий і військовий спосіб життя, здобували собі засоби до існування за допомогою війни і різноманітних промыслів (полювання, рибальства, пізніше торгівлі та землеробства). Ці люди брали участь у військових походах, входили до складу військових загонів чи надвірної охорони заможних людей (шляхти, торговців), служили у військах різних держав, зокрема Речі Посполитої, у деяких випадках нападали на панські маєтки та купецькі каравани. Але вже в 15 столітті степові області України стають придатними для ведення землеробства, і шляхта Речі Посполитої починає вимагати привілеїв на землі у цьому регіоні. Утворюються величезні маєтки, які вирощують зерно для експорту в Європу, посилюється тиск на населення, і велика кількість людей їде далі в степи, поповнюючи склад козаків.

Гуртуючись, вільні люди влаштовували тимчасове житло, вели спільне господарство: збирали мед диких бджіл, вичиняли шкури, в'ялили м'ясо та рибу. На початку зими втікачі поверталися до своїх домівок.

У степах козакам не раз доводилося вступати в сутички з татарами, які використовували Дике Поле як пасовище для своїх табунів. У ті часи багато козаків гинуло і потрапляло у полон, але і козаки били татар, відбираючи у них зброю і худобу, яку ділили між собою порівну.

У першій половині 16 століття кількість козацтва ставала все більшою, і з напіввійськового промыслу воно перетворювалося на окремий стан тогочасного українського суспільства. Вироблялися і встановлювалися військова організація, адміністративний устрій, закони і звичаї. Не раз козацтво починало повстання проти національного та релігійного гніту шляхетської Польщі. Зі свого боку Польща використовувала козаків як військову силу для захисту від нападів татар і турків, задля чого з козаків було утворено реєстрові полки, що перебували на військовій службі у польської держави.

У 16 столітті основним центром розселення козацтва стало Запорозжя, або Низ (територія поблизу Дніпровських порогів). Звідси і назва козаків — запорозькі, або низові. Козаки заснували укріплені поселення — Січі. А в середині цього ж століття відбулися перші походи козаків на турецькі міста. За свою службу козаки звільнялися від податків, отримували землю та ще й користувалися судовим імунітетом. Тоді ж було вперше передано козакам клейноди та дано у володіння місто Трахтемирів із Зарубським монастирем, який став першим лікарняним закладом для поранених у боях козаків.

С. Васильківський. «Сторожа запорозьких вольностей»

ВИТОКИ КОЗАЦТВА

Остап (Остафій) Дашкевич (?—1535)

Литовський воєвода, Черкаський та Канівський староста (1515—1535) Остап Дашкевич був тією людиною, яка вперше спромоглася об'єднати під своєю рукою велику кількість лицарів степу, створити з них справжню армію і здійснити з нею низку походів проти Туреччини та Криму. Народився Остап у місті Овручі, але дата його появи на світ не збереглася. Перша документальна згадка про Дашкевича датується 1521 роком, коли кримський хан Махмет-Гірей пішов війною на Московське князівство і закликав на допомогу Остапа із загоном козаків. Але варто було татарам повернути додому, як вони забрали в полон свого вчорашнього союзника.

Дашкевичу вдалося втекти з неволі, а в 1523 році він вперше нагадав підданам хана, що ті поступили вкрай необачно. Козаки канівського старости добряче насолити татарам, спустошивши Очаків та численні прилеглі аули. Через п'ять років він знову атакував Очаків — разом із Предславом Лянцкоронським.

У 1533 році Дашкевич почав доводити польському сеймові необхідність збудувати на низу Дніпра замок, де б постійно перебувала охорона з 2000 козаків. Ці вояки, на думку Дашкевича, повинні були отримувати щорічну платню від уряду, і за це боронити кордон України від татар. На той час сейм не зрозумів вигоди від такої пропозиції, зате 1552 року на неї скористався засновник Запорозької Січі Дмитро Вишневецький... На жаль, Остап Дашкевич цього не дочекався. У 1535 році він помер і був похований поблизу Успенського собору в Каневі.

Остап (Остафій) Дашкевич

Благословення черкаського старости Остафія Дашкевича перед Кафедральним собором у Каневі

Дмитро Вишневецький (Байда)

Дмитро Вишневецький (Байда) (1516—1563)

Дмитро Вишневецький народився 1516 року в сім'ї князя Івана Вишневецького, нащадка турово-пінських князів. Дмитро був старшим із чотирьох синів князя та його дружини Анастасії Олізар, чії предки були албанськими та сербськими князями і молдавськими господарями.

Уперше ім'я Дмитра Вишневецького зустрічається в історичних документах 1545 року — його названо власником кількох сіл на Волині. Вважається, що саме ця людина, яка отримала у своїх соратників прізвисько Байда, у 40-х роках 16 століття стала головним організатором козацтва. Хоча Вишневецького й називають одним із перших українських гетьманів, цієї посади він ніколи не займав, оскільки гетьманство з'явилося значно пізніше.

У 1548—1549 роках Байда-Вишневецький приєднався до війська Бернарда Претвича і взяв участь у походах на форпост Османської імперії — Очаків. Наступного року Претвич відправив листа до польського короля та Великого князя Литовського Сигізмунда II Августа, в якому зазначив: князь Дмитро — рішучий, хоробрий, має виняткові здібності у війсьній справі. Сигізмунду II Августу такі люди були необхідні, тож у 1550 році Вишневецький був призначений старостою міст-фортець Черкас і Канева й офіційно зобов'язався боронити їх від татарських набігів.

Першу згадку про наслідки боротьби Вишневецького з турками на чолі козацьких загонів можна знайти у «Реєстрах кривд» — документі, надісланому королю Сигізмунду II султаном Османської імперії Сулейманом II Пишним. Султан скаржився, що від 8 червня 1548 року до 6 грудня 1549 року

Хортицький замок Байди,
середина 16 ст.

Знаменитий Байда, чие ім'я ушавлене в численних піснях, був не тільки талановитим військовим, а й неабияким політиком. Він створив власний план остаточного припинення турецько-кримських навал на українські землі; задля цього князь прагнув створити політичний союз польсько-литовської держави та Москви. Для захисту кордонів він пропонував використати козацтво, що вже тоді перетворилося на значну військову силу. «Столицею» лицарів степу повинна була стати неприступна фортеця на Низу Дніпра. Але Сигізмунд II не наважився підтримати Байду в цих намірах, бо формально Крим уважався союзником Великого князівства Литовського у боротьбі проти Москви.

Незважаючи на невдоволення короля, у 1553 році Дмитро Вишневецький на власні кошти заклав фортецю на острові Мала Хортиця. Незабаром туди потяглися козаки. Але... Несподівано князь залишив острів (це трапилося влітку того ж року) і з усім своїм військом відправився до Стамбулу, де почав служити султанові Сулейману I. Що стало причиною такого рішення —

невідомо, але на Великого князя Литовського воно справило враження: повернувшись із Туреччини, Байда одразу одержав формальне доручення тримати оборону проти татар у вибудованій ним фортеці. От тільки розраховувати йому доводилося лише на власні сили.

Спираючись на козаків і селян двох староств, Вишневецький завершив будівництво фортеці та Хортицького замку — міцної оборонної споруди, влаштованої за останнім словом європейської фортифікаційної науки, і згодом вона витримала не один штурм татарських військ.

ЗАСНОВНИК ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Ювілейна монета, виготовлена на честь князя Дмитра Вишневецького

козаки не давали спокою турецькій залозі Очаківської фортеці, здійснили ряд походів на Очаків, Аккерман, Іслам-Кермен. А в 1553 році Вишневецький із невеликим підрозділом козаків з'явився у Стамбулі, де спробував домовитися із султаном, щоб той припинив напади татар на українські землі. Перемовини результату не дали, однак князь виїхав із турецької столиці з великими почестями й особистими дарунками від Сулеймана II. Але Вишневецький не збирався відмовлятися від ідеї загнуждати Кримське ханство. Повернувшись, він почав шукати нового союзника в боротьбі з татарами і незабаром домовився про спільні дії з московським царем Іваном IV Грізним. Байда потребував грошей на будівництво кам'яної фортеці, допомоги зброєю та людьми. Іван Грізний охоче погодився підтримати Вишневецького; навесні 1556 року московський уряд організував похід проти Криму. Об'єднані війська захопили Іслам-Кермен та Очаків. Саме тут Байда вперше використав нову тактику штурму ворожих замків одночасно із суші й моря. Шістьсот українських кіннотників та козацькі «морські піхотинці» з 18 чайок не залишили захисникам фортець шансів відбити напад. Через півстоліття цією ж тактикою скористалися козацькі гетьмани Самійло Кішка та Петро Конашевич-Сагайдачний.

Козаки безпечно дісталися Черкас, а Сигізмунд II знову довелося виправдовуватися перед кримським ханом Девлет-Гіреєм — мовляв, похід улаштував лише московський цар, а Річ Посполита не має до цього ніякого відношення.

Восени того ж року козаки Байди знову захопили Іслам-Кермен і перевезли звідти турецькі гармати до Хорти-

цької фортеці. Девлет-Гірей спочатку вирішив домовитися з нахабою-князем і навіть запросив його до себе на службу. Вишневецький відповів, що не вважає хана ні другом, ні союзником, тож у січні 1557 року Девлет-Гірей спробував захопити фортецю на острові Мала Хортиця. Після 24 днів облоги татари зазнали нищівних втрат і змушені були відступити.

Улітку 1557 року, доки Байда вів переговори з можливими союзниками, Девлет-Гірей за допомогою турецького і молдавського військ знову оточив дніпровську твердиню. Після тривалої облоги у фортеці скінчився провіант, і козаки покинули свою «столицю» і подалися Дніпром до Черкас. Розлючені татари зруйнували ненависний замок.

Залишившись без підтримки, Дмитро Вишневецький наприкінці 1557 року прибув до Москви і склав присягу «на вічну службу». У 1558 році князь-гетьман на чолі величезного союзного московсько-козацького війська вирушив у похід, узяв штурмом Перекоп й увірвався в Крим. Протягом 1559—1560 років він здійснив ще кілька нападів на фортецю Азак, а в 1562 році закрив на Монастирському острові, одразу за Дніпровими порогами, нову козацьку фортецю.

На той час українські землі вже не цікавили московського царя, який прагнув здобути вихід до Балтійського моря. Тому Вишневецький повернувся в Україну. Не витримавши краху своїх сподівань, ще далеко не старий і міцний тілом князь-гетьман тяжко захворів та, ще не одужавши, погодився прийняти пропозицію стати молдавським господарем. У Молдавії Вишневецького разом із наблизеними козаками захопили у полон і відправили до Стамбулу. Там, після довгих катувань, усіх полонених скинули з високої башти. Саме тоді народилася легенда, згідно з якою побратими Байди миттю загинули, а він сам зачепився ребром за гак, що стирчав із стіни, і в такому стані провисів ще три дні, без упину лаючи турків і їхню віру. Нарешті один з охоронників не витримав такого знущання і застрелив князя з лука. Ця легенда лежить в основі широко відомої української народної думи.

Іван IV Грозний

Самійло Кішка

(бл. 1530—1602)

Після смерті Дмитра Вишневецького запорозьким гетьманом став один із найзнаменитіших козацьких ватажків — Самійло Кішка. Народився він близько 1530 року в Каневі в родині українських шляхтичів. Десь у 1550 році юнак приєднався до загонів Вишневецького, і під час численних походів набув безцінного військового досвіду. Очоливши Січ, Кішка вирішив відкрити запорожцям шлях на море і отримав підтримку козацької громади. За переказами, саме Самійлові Кішці належить заслуга створення перших козацьких чайок — унікальних невеликих суден, пристосованих для походів річками та морем, швидкохідних і маневрених.

У 1568 році Самійло Кішка з побратимами вперше вийшли у Чорне море. З того часу турки забули про спокійне життя... Скільки років перебував на гетьманстві цей видатний ватажок козацтва, скільки морських походів він здійснив, наразі невідомо. Взагалі, про життя та діяльність Кішки ми більше знаємо з народних дум та пісень, ніж з історичних документів. Наприклад, тільки завдяки фольклору вчені дізналися про перебування гетьмана в полоні. Вони підраховали, що Кішка став бранцем приблизно 1673 року, і наступні 26 років залишався прикутим до лави весляра на турецькій галері; вороги таким чином познущалися над ним: мовляв, мріяв плавати морем — от і плавай... У 1599 році Самійло організував на галері повстання

бранців. Веслярі захопили корабель і привели його до острова Тендра. Там утікачі зустрілися з козаками кошового гетьмана Скалозуба, які саме розпочали похід на Азов.

Трохи перепочивши, Кішка з товаришами повернувся на Січ. Там з'ясувалося, що світ змінився: між поляками та українцями запанувала ненависть. Українська шляхта, щоб не втратити своїх прав і маєтків, сполячувалась, на землях України хазяйнували польські магнати. Селяни стали «живими речами» — кріпаками, а козакам було встановлено обмежений реєстр. Між самими козаками теж не було злагоди: реєстрові косо дивилися на запорожців, а ті, у свою чергу, платили реєстровим такою ж «палкою любов'ю». І знову доля кинула

Самійла Кішку в самісінський вир подій. До України дійшла чутка, що кошовий гетьман Скалозуб загинув у Керченській протоці. Тому запорожці покликали Кішку на Січ і знову обрали його своїм гетьманом.

Самійло швидко зрозумів, як за найгірших обставин можна діяти з користю для України та козацтва. Перш за все, він розпорядився полагодити чайки; гетьман вирішив знову піти походом на Чорне море і спробувати знайти Скалозуба (з власного

Для України, рідних, друзів і соратників він фактично помер. Але козацький гетьман не дарма носив прізвисько Кішка — про цього звіра кажуть, що в нього не одне, а кілька життів. Навіть сьогодні важко зрозуміти, як літній козак, виснажений каторжною працею та нелюдськими умовами полону, зміг урятуватися сам, визволити товаришів і привести їх в Україну.

Запорозькі судна

БАТЬКО КОЗАЦЬКОЇ ЧАЙКИ

Козацька флотилія на Дніпрі

досвіду Кішка знав, що в козацькому житті буває все, і звістка про загибель може виявитися хибною).

На жаль, отамана козаки так і не знайшли. Зате добряче познущалися з турків; вони повернулися з перемогою і навіть притягли із собою кілька галер із визволеними невольниками!

У 1600 році молдавський господар напав на Сімеона Могилу, що був ставлеником Польщі. Коронний гетьман Замойський, який сам майже не мав армії, вирішив звернутися по допомогу до Війська Запорозького. Але Кішка виявився дуже вправним політиком; він вичікував, доки до козаків не звернувся сам король. Гетьман не

відмовився допомогти, проте і далі тягнув час. Коли ж уряд Польщі перебував майже у відчаї, не знаючи, чим задобрити гоноровитого ватажка, той дав зрозуміти: козаки візьмуться за зброю тільки в тому разі, якщо кількість реєстрового козацтва не буде обмежуватися і козакам дозволять, як і раніше, володіти землею і маєтками. І якщо королівський уряд сплатить свою заборгованість лицарям степу.

Козацька чайка

Після молдавського походу Самійло Кішка намагався відновити морські походи проти Туреччини і задля цього почав збільшувати козацьку флотилію. Однак розпочалася польсько-шведська війна, і уряд Польщі втягнув козаків у військові дії. Гетьман дуже неохоче вирушив у похід, але зраджувати поляків не захотів, уважаючи, що цим зганьбить себе перед Європою. На той момент Кішка командував значним українсько-польським корпусом, який складався з козацьких загонів і 15 польських ескадронів. У найтяжчих ситуаціях гетьман особисто водив своїх підлеглих у бій. В одній із сутичок у Ліфляндії 1602 року він і загинув від шведської кулі. Козаки перевезли тіло свого ватажка до Канева і поховали його там.

*Церква Миколи Доброго.
Сучасний вигляд*

Коли загони Кішки вирушили до Молдавії (воловський воєвода саме повстав проти турок, тож козаки залюбки допомогли йому), гетьман заїхав у Київ і заклав там церкву Миколи Доброго. Таким чином невтомний ватажок подякував Богові за своє звільнення з полону.

Богдан Ружинський

(?–1576)

11 травня 1573 року на польський престол зійшов французький принц Генріх Валуа, але вже 17 липня наступного року він відбув до Парижа: батько Генріха, Карл IX, помер, і французька корона лишилася без володаря. Тож у Польщі почалося «безкоролів'я» — один із найскладніших періодів її історії.

А 8 вересня 1575 року в Україну увірвалася вісімдесятитисячна татарська орда, яка майже не зустріла опору. Татари спустошили Волинь, Поділля, дійшли аж до Жешува, залишаючи по собі самі руїни та згарища. Першого жовтня чужинці дісталися до Львова. Населення охопила паніка; польські воеводи виявилися неспроможними дати відсіч ворогу, але тут татарам довелося зустрітися з козацькою армією Богдана Ружинського, якого в народі прозвали Богданком.

В Острозькому літописі збереглася згадка про те, що козаки «впадша за Перекоп, бордзо

великій шкоди починили». Ружинський добре знався на татарській тактиці бою, тому організував дії свого війська таким чином, що противник навіть не міг наблизитися до нападників. Кмітливість ватажка походу дозволила козакам без усяких перешкод вийти в тил ворога, захопити Перекопську лінію, взяти Ор і Кафу. Кримчаки були паралізовані зухвалими діями українців.

Після цього Ружинський повернув своє військо на Бахчисарай і Козлов. А морські заго-ни на чайках скерував до Сінопу та Трапезунду, де йшла торгівля бранцями-росіянами. Переляканий хан швидко направив до нього послів із цінними дарунками і благанням про мир. Визволивши декілька сотень християн із татарської неволі, гетьман узяв 15 знатних заручників і повернувся до України.

Після такого розгрому Крим і Туреччина довго не могли оговтатися, тож в Україні та Польщі нарешті настали спокійні часи. Козаки отримали привілеї, подарунки та статус окремої військової організації, що складалася з полків і сотень, зі своїми старшинами. Полк був також і адміністративно-територіальною одиницею — Україну було поділено на Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Умань-Полтавський і Миргородський полки. Богдану Ружинському ж, як гетьману, вручили клейноди — королівське

знамено, бунчук, булаву й військо-ву печатку.

Козацтво давно вже мало за свого цього нащадка однієї з княжих родин північної Волині. Усе життя Ружинського було пов'язане з військовою справою. Коли і за яких обставин він потрапив до низових козаків, невідомо. Але незабаром цього сміливого й обдарованого вояка вже вважали ватажком. Авторитет Ружинського був настільки високим, що козаки довірили йому вести переговори з Москвою і обіцяти російському уряду захист від татарських набігів. Уряд Речі Посполитої також визнавав козацького ватажка і вимушений був рахуватися з ним.

Десь узимку 1575 року російський цар почав прохати козаків наступного року виступити проти кримчаків, які за-напащували московські землі. Однак ситуація наразі змінилася: крім козаків, боронити Україну виявилося нікому, тож вояки Ружинського ви-рішили не відкладати похід, а вирушити на Перекоп одразу.

У ДОБУ «БЕЗКОРОЛІВ'Я»

1 травня 1576 року новим королем Речі Посполитої було проголошено Стефана Баторія. Посівши трон, Баторій дав урочисте зобов'язання укласти угоду з Османською імперією і кримським ханом, забезпечити Польську державу, приєднати до Литви всі землі, захоплені московськими царями. Головною перешкодою для виконання цих задумів було «козацьке свавілля». Тож Баторій вирішив приборкати лицарів степу, але швидко виявилось, що без козаків уряд Речі Посполитої обійтися не може. Уже наступного року орда знову почала грабувати українські землі, і король звелів Ружинському вирушити проти Туреччини. Козацький ватажок відрядив 3000 вояків на Чорне море, а сам із рештою війська перейшов Орську лінію, дістався Дону, звідти рушив на Кубань, а потім вогнем і мечем поставив на коліна всю Анатолію і подався до Босфора, де на нього мали чекати раніше відряджені козаки. Козацьке військо переплигло Дунай між Варною і Сілістрією, вийшло в Молдову, розгромило місто Кілію й повернулося до України.

Починаючи саме з нього козацькі ватажки почали ділитися на реєстрових і січових, хоча цей поділ часто виявлявся суто умовним.

До реєстру входило шість тисяч козаків, ще 20 тисяч вважалися «сторожовими». Козацька старшина складалася з обозного, судді, писаря, двох генеральних осавулів, генерального бунчужного, хорунжого, полковників, сотників і отаманів. Було також утворено трибунал і суди, у власність козацького війська відійшло місто Трахтемирів.

От тільки помиритися з кримським ханом Баторію не судилося, і в 1576 році військо Ружинського знову «навідалося в гості» до татар. Козаки оточили Іслам-Кермен — міцну фортецю, мури якої могли витримати тривалу облогу. Щоб зруйнувати мур, гетьман звелів зробити

Т. Шевченко. «Дарунки в Чигирині»

підкоп і закласти порохову міну. На жаль, міна вибухнула передчасно. Багато запорожців було скалічено, а сам Богдан Ружинський загинув.

С. Васильківський. «Козак у степу. Тривожні ознаки»

Незважаючи на це, козаки продовжували визнавати власні традиції і закони, а запорозький Низ, як і раніше, лишався місцем, де знаходили притулок знедолені. До того ж, військо гетьмана Ружинського швидко розібралося в причинах поділу на реєстрову і нереєстрову частини. Король бажав, щоб із часом козаками залишилися тільки особи, внесені до реєстру, інших же вояків чекала доля кріпаків.

Це викликало загальне невдоволення, яке Баторій угамовував дрібними поступками. Король своїм коштом збудував нову гетьманську резиденцію — місто Батурин, підняв престиж військової старшини, сформувавши таким чином козацьку верхівку, відірвану від простого народу і віддану гетьманам.

Іван Підкова

Першу козацьку січ — засіку, заслін від нападу ворогів — було збудовано на околиці міста Черкаси, у районі Дахнівки, на березі Дніпра. Одного разу до козаків приєднався юнак-молдаванин на ім'я Іван Сап'яга. Отаману козаків Іван розповів, що його рідне село на березі річки Південний Буг неподалік від Умані спалили татари, а батьків і наречену захопили у полон. Тож юнак вирішив податися до козаків, щоб помститися ворогам.

Оскільки молдаван у ті часи називали волохами, спочатку козаки нарекли прибульця Волошеним. Прізвисько Підкова хлопець отримав пізніше — він виявився настільки дужим, що легко гнув і ламав однією рукою підкови. До наших часів зберігся лише один портрет цієї людини роботи невідомого митця початку 17 століття. На звороті є напис: «Той Підкова був такої сили, що не тільки ламав підкови, але й таляри, а узявши в руки волячий ріг, пробив ним ворота».

Іван Підкова

(?—1578)

Іван Підкова відзначався винятковою силою, сталеву волею, метким розумом, здібністю до наук, хоробрістю, щирістю та відвагою. Він стверджував, що батько віддав його до однієї з перших в Україні шкіл у місті Острозі. Але татарська навала поставила хрест на навчання. Тож довелося майбутньому гетьману вивчати зовсім інші науки.

І вивчився Підкова добряче. Починав він свою військову кар'єру звичайним козаком і пройшов славетний шлях аж до гетьмана Війська Запорозького. Багато разів водив він загопи козаків на Очаків, Козлов, на Кафу — головний невольницький ринок кримського хана. У 1576—1577 роках вояки Підкови захопили Трапезунд, мало не зрівняли із землею Синоп, дійшли до самого Царграду. Під час таких по-ходів було звільнено багатьох невольників, відібрано чимало награбованого добра. І завжди поруч із гетьманом були його січові побратими — Яків Шах, Гнат Сила, Самійло Кішка.

Будучи людиною, як на той час, освіченою та маючи великий військовий досвід, Іван Підкова добре знався на дипломатії сусідніх держав. Узявши до рук гетьманську булаву, він швидко знайшов слабке місце турецького султана — Молдавію. У 1577 році молдавські бояри, невдоволені правлінням ставленника турків Петра Мірчиша Кривого, прохали допо-

моги в гетьмана Івана Підкови та отамана Якова Шаха. Козаки вирушили в похід, розбили військо Петра Кривого і 20 листопада 1577 року зайняли Ясси. 13 грудня 1577 року бояри проголосили своїм новим господарем... козацького гетьмана!

Петро Мірчиш Кривий

ЗМАГАННЯ ЗА МОЛДАВІЮ

Стефан Баторії

Державна діяльність Івана Підкови виявилася нетривалою, трохи більше року він правив Молдавією, але встиг за цей час сформувати уряд, де провідні посади займали перевірені соратники гетьмана. Новий господар звільнив усіх в'язнів із тюрем в Яссах, почав видавати грамоти монастирям на володіння землею, налагоджував зв'язки із сусідами, відстоював державну

У своєму останньому слові Іван Підкова казав: «Я знаю одне: я завжди боровся мужньо, як чесний лицар, проти ворогів християнства і завжди діяв на добро і користь своїй батьківщини, і було в мене єдине бажання — бути її опорою і захистом проти невірних». Також він просив польських урядовців не страчувати козаків, які супроводжували його. Вже за хвилину голова гетьмана злетіла з плечей. Це видовище порадувало хіба що турецького посла: на площі почався заколот, і тільки вжиті королем військові заходи не допустили повстання населення Львова. Вночі козаки викрали тіло Івана Підкови, перевезли до Канева і поховали свого гетьмана в православному монастирі під Чернеchoю горою.

незалежність Молдавії. Певна річ, поява такої людини на молдавському престолі не сподобалася турецькому султану Мураду III. З'єднані сили союзників Османської імперії і Петра Кривого виступили проти козаків. Іванові Підкові та його війську довелося відійти на Поділля, яке було під владою Польщі.

Турецький султан і кримський хан зажадали від польського короля Стефана Баторія стратити гетьмана. Король не міг суперечити і доручив брацлавському воєводі Я. Збаразькому схопити Підкову. Завдяки зраді наказ було виконано; закутого у кайдани гетьмана перевезли у Варшаву, а 16 червня 1578 року у Львові, на площі Ринок було оголошено вирок короля і польського сейму: козацького ватажка прирекли до страти.

Яків Шах

(друга половина 16 ст.)

Черкасець Яків Шах відомий як запорозький ватажок, гетьман низового козацтва (1577—1579), претендент на молдавський трон. Шах був побратимом Івана Підкови і разом із ним у 1577 році здійснив похід на Молдавію. Також запорозький ватажок багато разів ходив походами на поляків, у Туреччину та в Кримське ханство.

Свою військову кар'єру Яків розпочав на чолі козацького загону в київського воєводи Костянтина Острозького. Але після загибелі свого посла кримський хан попередив польського короля: якщо вбивцю не буде покарано, він особисто прийде в Україну за головою зухвалого козака. Шах ледве встиг перебратися на Запорозжжя, де став кошовим отаманом січового товариства. Коли гетьман Ружинський передчасно пішов із життя, запорожці зібралися на раду і передали гетьманську владу Шаху.

У листопаді-грудні 1577 року новий гетьман, зібравши двотисячний загін, розгромив волосько-турецькі війська молдавського господаря Петра Мірчича Кривого, допоміг зійти на престол Молдавії своєму побратимові Івану Підкові, а сам повернувся на Січ. Коли ж наступного року Підкову було страчено, Яків вирішив помститися за товариша. Він організував другий молдавський похід, але потрапив у полон до поляків. Уряд Речі Посполитої засудив непокірного ватажка до довічного ув'язнення. Відбувати покарання Шаха відправили до Канівського монастиря, де козацький гетьман і помер.

Самійло Зборовський

(?–1584)

Самійло Зборовський, якому судилося ввійти до історії як гетьману нерестрового козацтва, народився в сім'ї польського шляхтича, що займав високу посаду краківського каштеляна і серед інших маєностей володів містом Золочів.

У молоді роки Самійло, звичайно ж, був відправлений батьком до двору польського короля, але невдовзі покинув налагоджене й заможне життя й подався на Томаківську Січ. Чому це відбулося — відповідь відома лише самому Зборовському. Так чи інакше, але в 1581 році родовитий шляхтич приєднався до січового товариства і невдовзі був обраний козацьким гетьманом. Займаючи цю посаду, Самійло почав домовлятися з Туреччиною та Кримом щодо спільного походу на Персію. Відомо, що гетьман також здійснив похід проти турок у районі Буго-Дністровського лиману.

Ю. Брандт. «Повернення козаків із походу»

Через деякий час Зборовський наважився навідатись на батьківщину. Але в Польщі козацького гетьмана звинуватили в намірах позбавити життя короля Стефана Баторія та канцлера Яна Замойського, заарештували і в травні 1584 року жорстко стратили на головній площі міста Краків.

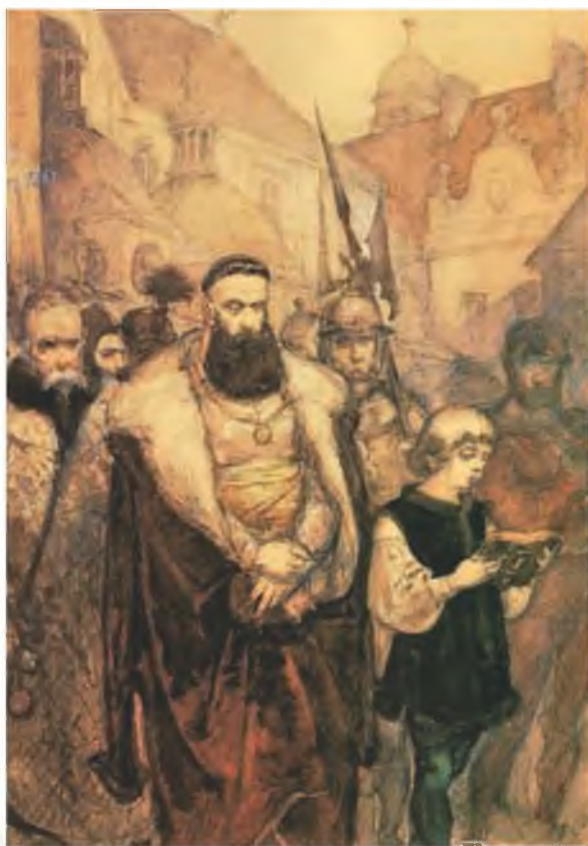
Тихін Байбуза

(кінець 16 ст.)

Ні року народження, ні дати смерті цього мужнього та владного козацького проводиря зараз ніхто назвати не в змозі. Відомо тільки, що Тихін Байбуза, гетьман реєстрових козаків у 1597—1598 роках, належав до заможної верхівки козацтва і був сином черкаського боярина Михайла Байбузи (Грибуновича).

Під час повстання Наливайка Байбуза вирішив приєднатися до польської коронної армії і навіть отримав місце писаря Брацлавського полку. А влітку 1598 року Байбуза став до лав вояків отамана Полоуса і разом із ними здійснив похід із Січі на волості, але не дістав підтримки селян і міщан. На початку листопада того ж року Тихону довелося узяти на себе командування запорозькими загонами, які збиралися в похід під Перекоп. Уже тоді запорозькі козаки були дуже невдоволені своїм ватажком: з одного боку, Байбуза завжди був рішучим і сміливим ватажком, а з іншого — надто вже схилився до компромісу з польським урядом.

Тихін Байбуза довгий час вів боротьбу за гетьманство з Федором Полоусом, і в 1597—1598 роках таки посів омріяне місце. Але невдовзі йому довелося скласти гетьманські повноваження, і що з ним сталося далі — історії невідомо.

Ян Матейко. «Зборовського ведуть на смерть»

ЗА СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ВОЛЮ

Кшиштоф Косинський

(?–1593)

Коли народився Христофор (Кшиштоф) Косинський, був він насправді поляком чи українцем, яку віру сповідував — на ці запитання сучасні історики не мають відповідей. Уперше про Косинського йдеться в листі кошового отамана Богдана Микошинського. В 1590 році за видатні заслуги у війні проти татар сейм Речі Посполитої нагородив Косинського маєтком на Київщині. Він став власником села Рокитне, навколо якого лежали землі Білоцерківського староства, де головував син київського воєводи та сенатора князя Василя-Костянтина Острозького Януш. Той не дав Косинському оселитися на власних землях, бо сам зазіхав на цю маєтність. 19 грудня 1591 року на чолі великого козацького загону Косинський напав на Білу Церкву, щоб помститись Острозьким.

Уряд Польщі був наляканий розмахом повстання. У січні 1592 року король Сигізмунд III призначив комісію для розслідування «свавілля» та покарання винних. Але повстання ширилося, мов вогонь.

Військо бунтівників кілька разів оточувало Київський замок, у 1592 році запалали Волинське та Брацлавське

воєводства. Тоді у вересні 1592 року князь Костянтин Острозький вирішив самотужки приборкати бунт. Він зібрав навколо себе шляхетську кавалерію Київського, Волинського, Брацлавського воєводств, винайняв німецьких піхотинців і жовнірів із Галичини та Угорщини. Армія ж Косинського була погано озброєною,

Кшиштоф Косинський

не вистачало теплого одягу, продовольства. 23 січня 1593 року під містечком П'ятка почалася вирішальна битва. Цілий тиждень військо Косинського тримало оборону, втративши за цей час більше двох тисяч осіб. Нарешті сторони вирішили розпочати переговори, і 31 січня Костянтин Острозький і Кшиштоф Косинський підписали угоду, за якою козаки втрачали всю артилерію та корогви (знамена), повинні були повернути награване майно, скинути Косинського з гетьманства, скоротити кількість козаків до мінімуму. Слід сказати, що свого особистого ворога Косинського князь відпустив на всі чотири вітри. Керівник повстання одразу ж подався на Запорожжя — збирати нові загони, а влітку взяв в облогу Черкаси. Черкаський староста князь Олександр Вишневецький запросив Косинського для переговорів у місто, а там вбив його. За народним переказом, його тіло було замуrowане у стовп в одному з католицьких монастирів. Після цього повстання спалахнуло з новою силою, і вже через півроку справу, розпочату Кшиштофом, підхопив Северин Наливайко.

Пам'ятник повстанцям Косинського

На той час Білоцерківський замок відігравав роль одного з найголовніших опорних пунктів Речі Посполитої у Східній Україні. Саме Біла Церква зупиняла татар, тримала в покорі місцеве населення, заважала селянам тікати на Січ. Треба сказати, що за рік до згаданих подій білоцерківські міщани підняли бунт, який було жорстко придушено. Чи варто дивуватися, що населення Білої Церкви ставилося до Острозьких ворожо? Щоб насолити князю та старості, міщани радо підтримали Косинського, і замок здався практично без бою. Артилерія, боєприпаси, запаси провізії — усе це перейшло до повстанців, а Косинського було одразу проголошено гетьманом козацького війська.

Северин Наливайко

(?–1597)

Ні дату, ні місце народження, ні походження знаменитого гетьмана визначити неможливо. Він народився на початку 60-х років 16 століття чи то у Кам'яниці-Подільському у родині чинбаря, чи то в Гусятині, де батько майбутнього гетьмана мав садибу з невеликою ділянкою й займався кушнірством. Хоч би що там було, Северин отримав непогану освіту; коли хлопець підріс, він подався до Острогу — міста, яке на той час вважалося визнаним центром богослов'я і освіти в Україні, і деякий час жив у свого брата-священника Дем'яна. Той допоміг молодшому брату продовжити навчання. Щоправда, майбутній гетьман більше цікавився не філософією, а військовою справою і відзначався запальною вдачею, до того ж, з юнацьких років брав участь у боротьбі проти татарських орд на Поділлі і Брацлавщині, ходив у походи проти турків і татар до Криму, Молдови, певний час жив на Січі. Незабаром Наливайко влаштувався на службу до князя Костянтина Острозького, і став ротмістром його особистої охорони. Але на цій посаді протримався він недовго. На Поділлі і Брацлавщині якраз почали діяти нові загони повстанців — селян і козаків, тож Северин покинув службу і подався туди, де запахло війною. Він приєднався до одного з найбільших по-

Северин Наливайко

встанських загонів і невдовзі очолив його. А коли 1594 року, очікуючи чергового набігу татарської орди, Наливайко став збирати під свою руку козаків і селян, він раптово отримав величезну підтримку: до нього приєднався новий гетьман Григорій Лобода. Тож у червні 1594 року гетьман і повстанський ватажок разом вирушили до Дніпра. Турки і татари зазнали страшної поразки, і через кілька тижнів Лобода і Наливайко повернулися в Україну; їхня військова здобич була величезною, козаки везли із собою, насамперед, зброю та чотири тисячі коней.

У цей же час на зборах у Брацлаві польська шляхта вирішила покінчити з наливайківцями, які «бунтують народ». Але місцеве населення вчасно попередило повстанців. Наливайко вирішив не тікати, як йому радили, а першим завдати удару ворогові. Проти ночі на 16 жовтня 1594 року його загін напав на Брацлав і перебив тамтешню шляхту. Удача була на боці повстанців, їхній авторитет стрімко зростав. Згодом Наливайко і Лобода зібрали у Барі раду керівників загонів і видали універсали, якими закликали селян та міщан озброюватися. Союзники вирішили підняти повстання проти магнатів по всій Україні, щоб раз і назавжди позба-

Б. Карабулін. «Взяття Луцького замку Северином Наливайком»

ЗА СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ВОЛЮ

Розмах повстанського руху налякав короля Сигізмунда III, і він спішно відкликав із Молдови, де саме вирішувалась доля молдавського трону, відомого полководця гетьмана Жолкевського з величезним військом. Польський гетьман перетнув шлях козакам неподалік Синіх Вод. Однак повстанці оминули цей кордон, сподіваючись на допомогу від гетьмана Лободи, хоча той не поспішав, бо вів таємні перемовини з Жолкевським. Допомога прийшла з іншого боку. Наприкінці березня 1596 року до Трипілля, де зупинився Лобода, прибув зі своїми козаками Матвій Шаула. Тепер об'єднана армія могла б легко завдати нищівної поразки королівському війську. А оскільки Лобода явно не горів бажанням діяти, козаки відібрали в нього гетьманство і передали булаву Шаулі. Новий гетьман тут же вирушив на з'єднання з Наливайком.

Сигізмунд III

витися панування іноземців. Тож навесні 1595 року на Київщині, Переяславщині, Поділлі, Волині діяло вже кілька десятків загонів, що нараховували близько 12 тисяч повстанців. Але єдності між ватажками не було, і кінець кінцем повстанське військо розділилося: Лобода вирушив до Черкас, а Наливайко — на допомогу повстанцям Волині, а потім із боями захопив білоруські міста Бобруйськ і Могильов.

Козаки знищили залог у Білої Церкви і почали відходити до Трипілля. Жолкевський кинувся навздогін, і 24 березня неподалік від Білої Церкви, в урочищі Гострий Камінь, відбулася вирішальна битва. Бій був запеклий, обидві сторони понесли величезні втрати, але перемоги не виборов ніхто. Матвій Шаула був тяжко поранений, і замість нього козаки обрали новим гетьманом Наливайка. Після цього повстанці рушили до Трипілля, а Жолкевський повернувся до Білої Церкви, де сподівався дочекатися підмоги.

15 травня козаки дісталися річки Сули, але шлях їм перекрив один із загонів Жолкевського. Повстанці відійшли до річки Солониці і в одному з її урочищ обладнали укріплення, оскільки потрапили в оточення. Протягом двох тижнів, починаючи від 16 травня 1596 року, вони тримали оборону. Обидві сторони втратили багато вояків, серед козаків почався го-

лод, а поляки помирали від спраги. Жолкевський знову послав Лободі пропозицію видати Наливайка та інших керівників руху, а самому здатися на милість короля. У козацькому таборі дізналися про це, звинуватили Лободу в зраді і зопалу відтіяли йому голову. Наливайка ж звинуватили в тому, що він завів повстанців у пастку, скинули його з гетьманства і вручили булаву Кшиштофу Кремпському.

Після двох днів запеклих боїв козаки зібралися на раду і згодилися віддати полякам Наливайка та інших ватажків. У таборі повстанців почалася усобиця, колишнього гетьмана схопили і зв'язаним привели до Жолкевського. Разом із Наливайком, до рук поляків потрапили найближчі соратники Северина — Шаула, Шостак, ще кілька старшин. 8 червня 1596 року повстанці склали зброю і були жорстоко знищені королівським військом. Лише загону на чолі з Кремпським вдалося пробитися крізь ряди польського війська й відійти на Запорозжя.

Наливайка тримали у в'язниці у Варшаві протягом року, безперервно піддаючи тортурам. 11 квітня 1597 року знаменитого козацького ватажка жорстоко стратили, виставивши знівечене тіло на острах населенню. Це не подіяло — справа Северина була згодом підхоплена його наступниками.

Зборівська битва. Діорама

Матвій Шаула (?—1596)

Матвій Шаула був одним із керівників українського національно-визвольного повстання під проводом Северина Наливайка. До того, як Шаула піднявся на вищий щабель влади серед козаків, про нього дуже й дуже мало відомо. Заможний міщанин із Київщини, він раптово кинув свою оселю і пішов на Запорозжя, де протягом довгого часу вів життя простого козака, хоча й відзначився винятковою мужністю у боях. Улітку 1594 року Матвій Шаула приєднався до козацьких загонів гетьмана Григорія Лободи, воював проти польської шляхти на Брацлавщині та на Подніпров'ї. Восени наступного року він і сам очолив загін запорожців, з яким здобув Київ і вирушив у Білорусь: козацькому війську Наливайка була потрібна негайна допомога.

На Правобережжя Матвій повернувся тільки в січні 1596 року, а вже в березні повстанська громада зрозуміла: гетьман Лобода ні в якому разі не бажає йти на з'єднання із загонами Наливайка. Зібравшись разом, лицарі степу скинули Лободу, звинувативши його у зраді, і на його місце обрали Шаулу. 2 квітня 1596 року загін новообраного голови козацтва приєднався під Білою Церквою до повстанської армії. 23 травня в бою поблизу урочища Гострий Камінь Матвій Шаула отримав важке поранення — ядро з польської гармати відірвало йому руку. Тоді ж гетьманська булава «перекочувала» до Северина Наливайка.

Незабаром в урочищі Солониця, неподалік від Лубен, повстанці потрапили в оточення. 28 травня під час бою зрадники схопили Шаулу, Наливайка та Шостака й видали їх польському коронному гетьманові Жолкевському. Полонених було жорстоко страчено у Варшаві.

СОРАТНИКИ НАЛИВАЙКА

Кшиштоф Кремпський

(кінець 16 — початок 17 ст.)

Роки життя Криштофа (Кшиштофа) Кремпського залишаються невідомими, як і більшість подробиць його біографії. До нас дійшли лише відомості про те, що Кремпський вже немолодою людиною брав участь у повстанні 1594—1596 років під проводом Северина Наливайка і мав на той час чин полковника. У травні 1596 року січовики, які зібралися в таборі в урочищі Солонича, обрали цього шляхтича своїм гетьманом. Вибори проводилися в надзвичайних умовах: табір повстанців оточили польські війська під командуванням коронного гетьмана С. Жолкевського. Здолати супротивника не було жодної можливості. Коли Кремпський зрозумів, що старшина, можливо, спробує відкупитися від Жолкевського, видавши йому новообраного гетьмана, він зібрав півтори тисячі вірних козаків, прорвав із ними кільце оточення і повернувся на Запорозжя.

Після цього його ім'я назавжди зникло зі сторінок історичних документів.

Федір Полоус

(кінець 16 — початок 17 ст.)

Даних про життя Федора Полоуса збереглося дуже небагато. Гетьманська булава побувала в руках цього козацького ватажка двічі — у 1595 та 1598 роках. Протягом деякого часу Полоус очолював реєстровий козацький гарнізон, який стояв на острові Хортиця.

Відомо, що майбутній гетьман зміг об'єднати реєстрових та нереєстрових вояків задля спільного походу проти Буджацької татарської орди. Категорично відкидаючи навіть можливість союзу з Річчю Посполитою, Федір Полоус у 1594—1596 роках узяв найактивнішу участь у повстанні під проводом Северина Наливайка.

У 1598 році Полоус, знову обраний гетьманом, підняв на Запорозжжі повстання проти польського уряду. Історичних даних щодо подальшої долі цього козацького провідника науковцям виявити не вдалося.

Станіслав Жолкевський

Ю. Брандт. «Козацький табір»

Цікаво!

• У 1572 р. король Речі Посполитої Сигізмунд II Август видав універсал про створення першого козацького формування, до якого ввійшли триста козаків, а сам загін дістав правового статусу регулярного війська. За правління Стефана Баторія польський уряд, запровадивши реєстр козаків, одночасно зробив спробу знищити непідкорену Запорозьку Січ. У квітні 1578 р. було видано королівський універсал, за яким заборонялось пускати запорожців «на волость» і торгувати із Січчю зброєю і порохом. Але того ж року, готуючись до війни з Московською державою і намагаючись використати в ній козацтво, Баторію довелося збільшити кількість реєстрових козаків і надати їм ряд нових привілеїв.

• У 1557 році, дізнавшись, що московський цар Іван Грозний вирушає до Лівонії, кримський хан зі сотисячною ордою вирушив на Москву. Ратом його розвідка доповіла, що в місті з частиною війська залишилися Дмитро Вишневецький та воевода Шереметєв. Цієї звістки вистачило, щоб татари змінили наміри і з півдороги повернули до Криму.

• У 1578 році італієць Алессандро Гваньїні з Верони, ротмістр польського війська і комендант Вітебська, створив непересічний твір під назвою «Опис Європейської Сарматії», який став на Заході головним джерелом інформації про Україну й козацтво, а в 17 — 18 століттях був перекладений і в Україні. Гваньїні, зокрема, вважав, що Іван Підкова приховав від козаків своє походження — нібито він був рідним братом загиблого в боротьбі з турками молдавського господаря Івоні (1574). Так це чи ні, історикам

Алессандро Гваньїні

невідомо. Але італієць мав рацію: у 1577 році молдавські бояри, невдоволені правлінням ставленика турків господаря Петра Мірчича Кривого, звернулись по допомогу саме до Івана Підкови, а після того, як військо Петра Кривого було розбите, проголосили козацького проводиря новим господарем Молдавії.

• Італієць Філіпп Талдуччі в листі на батьківщину, написаному з Кракова у 1578 році, сповіщав друзів, що за страту Івана Підкови турецький султан надіслав польському королю щедрого дарунка: 50 биків, 4 бочки вина, 2 бочки маринованих лимонів і доброго коня. Такою була ціна життя видатного козацького гетьмана. Це письмо можна і сьогодні побачити в архіві італійського міста Флоренція.

НА ЗОРІ ДЕРЖАВНОСТІ

Зародком нової української державності — козацької — на рубежі 16—17 століть стала Запорозька Січ. Їй були притаманні майже всі ознаки республіки: власна територія, система виборних органів влади, правові звичаї, військо. Вищим законодавчим органом Січі вважалася Січова Рада. Вона вирішувала найважливіші питання внутрішньої політики: проводила розподіл земель, угідь та рибних ловищ, чинила суд за тяжкі злочини. Загальна (військова) Рада проходила на Січі два-три рази на рік. На Радах також обирали козацький уряд.

В адміністративно-територіальному відношенні Запорозька Січ поділялась на паланки (округи) на чолі з полковниками. Умови прийому до Січі передбачали вірність православ'ю, уміння володіти зброєю, дотримання традицій товариства, відсутність сім'ї. Жінок на Січ не допускали. Одружені козаки жили в прикордонних із Січю районах — зимівниках. Символом влади військової старшини були прапор, булава, печатка, бунчук, литаври та пірнач. Усі разом вони звалися клейнодами,

тобто військовими відзнаками та символами влади одночасно. До прапора козаки ставилися як до святині.

Запорозька Січ стала єдиним місцем, де селяни та міська біднота знаходили притулок і захист від феодалного та національного гніту. Січ була оплотом волелюбності українців, звідси розходилися хвилі народних повстань проти панування шляхетської Польщі, а пізніше і проти ненависного кріпацтва. У 17 столітті Запорозька Січ перетворилася на політичний центр України.

Невдовзі після смерті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1722 рік) козаки остаточно відмовилися від компромісів із Польщею. Повстання проти шляхти та магнатів спалахували одне за одним. Їх очолювали гетьмани Тарас Федорович (Трясило), Іван Сулима, Павел Бут (Павлюк) і Яків Острянин. І хоч всі ці заворушення були жорстоко придушені польською владою, вони стали свого роду «репетиціями» козацької революції під проводом Богдана Хмельницького.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1570–1622)

Петро Конашевич-Сагайдачний — один із найвидатніших діячів української історії, з його діяльністю більшою чи меншою мірою пов'язані практично всі події політичного життя України початку 17 століття. З документів того часу, зі сторінок літописів і спогадів сучасників ми знаємо про Конашевича-Сагайдачного як про найвидатнішого полководця Європи, дипломата, захисника української культури й духовності. Він відзначався гострим аналітичним розумом, послідовністю і непохитністю у досягненні поставленої мети, розвинутим почуттям власної гідності.

На початку 17 століття під рукою Сагайдачного було понад сорок тисяч козаків — чимала професійна армія. Десятки і сотні чайок здійснювали походи на Крим та узбережжя Туреччини. У 1606 році козаки захопили турецьку фортецю Варна, яка до того вважалася неприступною, а також десять турецьких галер із продовольством, товарами й екіпажами. Розлючений султан наказав перегородити Дніпро залізним ланцюгом і заблокувати козаків. Але запорожців ця перешкода не затримала. У наступному році воїни Сагайдачного здійснили великий похід на Крим, захопили і спалили фортеці Перекоп та Очаків,

Петро Конашевич-Сагайдачний

Гармаш

Точна дата народження Петра Сагайдачного нам невідома. Вважається, що він з'явився на світ приблизно в 1570 році у селі Кульчицях поблизу Самбора (на Львівщині), у родині дрібного православного шляхтича. Про молодість Сагайдачного відомо тільки те, що він навчався в Острозькій школі, заснованій 1576 року князем Костянтином Острозьким, тобто здобув дуже високу на той час гуманістичну освіту. Після закінчення школи Петро переїхав до Києва. Там він працював домашнім учителем у міського судді Яна Аксака. Після Брестської церковної унії (1596 рік) Сагайдачний стає досить відомою людиною завдяки своєму твору «Пояснення про унію». Покинувши вчительську службу, деє біля 1600 року майбутній гетьман відправився на Січ і вступив до козацького війська. В 1600—1601 роках він брав участь у молдавській і ливонській війнах.

Ще на початку перебування на Січі Сагайдачний провів ряд добре підготовлених походів на Туреччину і Крим. Козаки оцінили військовий талант Петра: його обрали обозним, доручивши відати всією артилерією Січі. Пізніше Сагайдачний став козацьким гетьманом, і саме він уперше в історії став називатися не просто гетьманом, а Гетьманом війська Запорозького.

Знаменитий ватажок був також видатним військовим реформатором. При ньому організація та боездатність козацького війська сягнули нечуваних висот. Конашевич-Сагайдачний зміг перетворити буйну партизанську ватагу на регулярну армію із суворою дисципліною. Тим, хто не бажав сприймати нові порядки, доводилося полишати Січ.

ПОЛКОВОДЕЦЬ ІЗ ЛЕГЕНДИ

Ф. Смуглевич. «Битва під Хотиним»

у 1608–1609 роках атакували Кілію, Білгород, Ізмаїл, а в 1612–1614 роках під керівництвом Сагайдачного чайки запорожців завдали великої шкоди турецькому флоту. Іноді в таких походах брали участь до 300 човнів, на яких розміщувалося близько 20 тисяч козаків. Діяли вони сміливо, швидко, злагожено, завдавали величезної шкоди супротивнику, а самі несли мінімальні втрати.

У 1616 році козаки здобули штурмом Кафу (Феодосію) — головний невольничий ринок у Криму. Могутня фортеця пала, усі полонені опинилися на волі. За наказом гетьмана запорожці знищили майже увесь турецький флот. Майстерність, з якою було проведено цю військову експедицію, набула загальноєвропейського розголосу, а колишні невольники рознесли славу про Сагайдачного по всій Україні.

У 1620 році почалася війна Польщі з Туреччиною. Під Цецорою турки розбили польське військо коронного гетьмана Жолкевського, і королю довелося звертатися по військову допомогу до запорожців. Під Хотиним сорокатисячне військо Сагайдачного відіграло головну роль у розгромі турецької армії — це визнано істориками всієї Європи. Голова польського сейму Якуб Собеський зазначав, що «справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Польщі були козаки». Але запорожці заплатили за цю перемогу страшну ціну — загибеллю багатьох тисяч братів по зброї. Для самого Сагай-

дачного битва під Хотиним стала останньою в житті: гетьман дістав поранення отруєною стрілою. Всі зусилля лікарів не могли врятувати знаменитого ватажка запорожців.

20 квітня 1622 року Петро Конашевич-Сагайдачний помер і був із великими почесностями похований в Богоявленській церкві Київського братства.

Зосередивши зусилля на боротьбі з Туреччиною та Кримським ханством, гетьман розумів, що необхідно позбутися також і впливу Речі Посполитої, але відкладав це на пізніші часи: воювати на два фронти Україна була неспроможною. Тому Сагайдачний, якого сучасники вважали великим політиком, не йшов на відкрите політичне протистояння з Річчю Посполитою, обмежуючись переговорами. Так, у 1618 році, коли король Польщі Сигізмунд Ваза звернувся до Сагайдачного з проханням взяти участь у поході на Москву, козацький ватажок домігся за це дозволу на розширення козацької території, збільшення кількості козацького війська, а також визнання Польщею судової та адміністративної автономії України. У серпні 1618 року Сагайдачний вирушив на Москву, захопив Путивль, Лівни, Єлець, розбив ополчення князів-воєвод Д. Пожарського і Г. Волконського. Саме після повернення до Києва його проголосили «Гетьманом над Київською Україною та Гетьманом всього війська Запорозького».

Оліфер Голуб (Стеблівець-Черняк) (бл. 1550—1628)

Оліфер Голуб народився в Стебліві у 40-х роках 16 століття. Де він навчався невідомо, однак освіту отримав добру — про це свідчить хоча б те, що Голуб вільно володів латиною. Про родину гетьмана відомо мало. Його дружина, вочевидь, померла задовго до 1622 року — того, коли Оліфер став гетьманом; є також в історичних документах деякі відомості про сина Голуба, але подальша доля його невідома.

Перші згадки про діяльність Оліфера Голуба трапляються в літописах 1615 року, коли він уже мав ранг старшини, очолював козацький флот у нападках на турецькі землі і спалив дві пристані у Стамбулі. Друга звітка датується 1618 і 1620 роками. Козаки саме вели переговори з перським шахом щодо створення антиосманської ліги, і Голуб написав можливому союзнику два листи від імені козацтва, з чого можна зробити висновок, що саме він вів закордонні справи гетьмана Петра Сагайдачного. Таке могло статися лише за умови,

Частина діорами «Військова рада на Січі»

якщо Голуб був одним із найближчих помічників, друзів і радників видатного козацького полководця й дипломата. Більше того, Оліфер, безперечно, очолював старшинський уряд, але реєстри 1617 та 1622 років не зафіксували існування його полку, тобто він постійно був при Сагайдачному.

У 1622 році Сагайдачний, що дуже страждав від поранення отруєною стрілою, яке здобув під час Хотинської битви, вирішив скласти заповіт. Це відбулось 5 квітня — за п'ять днів до кончини великого гетьмана. Розпорядниками свого майна Сагайдачний призначив митрополита Іова Борецького та Оліфера Голуба. Тоді ж стався унікальний випадок, про який вітчизняні історики уникають згадувати. Помираючи, Сагайдачний заповів Голубу... гетьманську булаву і подарував йому свій «титультний» маєток Конашівку. Про це в одному з листів розповідає Мелетій Смотрицький. У даному випадку гетьман діяв не як виборна особа, а як упевнений у своєму праві європейський монарх.

Голуб тим часом переїхав до Києва і разом із митрополитом Іовом Борецьким 24 червня склав акт про передачу майна померлого великого гетьмана. Виконувачі духовницькі Сагайдачного також розробили план сумісних дій козаків та духовенства на сеймі, що мав відбутися на початку 1623 року.

Напередодні сейму козацька Рада, яка збиралася під Києвом, вирішила домагатись остаточного скасування унії, повернення церковних земель і відібраних уніатами церков православній митрополії, відновлення козацьких привілеїв.

Під керівництвом нового гетьмана на Січі були укріплені оборонні споруди, у Трахтемирові козаки знову відкрили притулок для літніх

Сагайдачного не стало 10 квітня 1622 року, і новим спадковим хазяїном булави став Оліфер Голуб. Така ситуація повторювалася ще тільки раз — через 34 роки, коли пішов із життя «батько Хмель». Населення України та реєстрові козаки нового гетьмана визнали, але Низове козацтво вирішило зібратися на Велику Раду на річці Росаві, яка і відбулася 20 травня. У той день на Кагарлицькому полі були присутні понад двадцять тисяч козаків. Вони, власне, не збиралися сперечатися з останньою волею Сагайдачного, але треба було створити видимість вільних виборів, щоб не порушити давню традицію. Королівські комісари не встигли на цю Раду. Польський уряд не бажав бачити на посаді гетьмана людину, яка б представляла інтереси козацтва в цілому. У цьому випадку були б знову порушені болючі питання релігійного характеру та розширення реєстру. Але вдіяти полякам нічого не вдалося: друга Велика Рада підтвердила результати першої.

Козацькі клейноди встигли на цю Раду. Польський уряд не бажав бачити на посаді гетьмана людину, яка б представляла інтереси козацтва в цілому. У цьому випадку були б знову порушені болючі питання релігійного характеру та розширення реєстру. Але вдіяти полякам нічого не вдалося: друга Велика Рада підтвердила результати першої.

БУЛАВА У СПАДЩИНУ

М. Самокиш. «Козаки у поході»

та безпомічних козаків. Відбувся новий великий похід на морі і ще один — під Белгород. У той же час до війська були вписані сто тисяч козаків, якими було доручено командувати ста полковникам.

Козацьке посольство, що прибуло на сейм до Варшави, прямо заявило: у тому разі, якщо їхні побажання не будуть виконані, вони «зчинять повстання». Але після кількох днів суперечок коронний уряд вирішив: релігійних справ поки що взагалі не торкатися, реєстр скоротити до п'яти тисяч, а питання унії відкласти до наступного сейму.

Протягом усього життя Оліфер Голуб визначався як блискучий флотоводець. Він був останнім гетьманом, який одержав так багато перемог на морі. Водночас ця людина зіграла

одну з провідних ролей у повстанні проти свавілля шляхти. У 1626 році Голуб, якому було майже вісімдесят років, знову посів місце гетьмана Запорозького (тобто нерестрових козаків). Незважаючи на вік, він вирішив ще раз узяти участь у поході на Крим — щоб остаточно звільнити півострів із-під влади Стамбулу. У результаті, козаки буквально розгромили турецьку армію.

Однак повернутися з цього походу Голубу вже не судилося. Разом із давнім бойовим товаришем Михайлом Дорошенком він загинув під Бахчисараєм.

Історики вважають, що невдача посольства спонукала Оліфера Голуба скласти із себе повноваження гетьмана. На початку 1623 року булава була передана полковнику Богдану Конші, а в травні, після раптової смерті Конші, Михайлу Дорошенку. До речі, Голуб дізнався про це лише пізніше, бо саме очолював морський похід під Стамбул.

Михайло Дорошенко влаштовував польський уряд — він зневажливо ставився до Низового козацтва («черні»), дбав тільки про потреби реєстровців, конфліктував із православним українським населенням. Козаки, отримавши такого ватажка, почали хвилюватися. У 1624 році, після недовгого гетьманування Марка Жмайла, старшини знову повернули булаву Голубу, який до цього мав чин полковника.

Михайло Дорошенко

(?–1628)

Михайло Дорошенко був нащадком старовинного шляхетного козацького роду. Ось і все, що нам відомо про його дитинство та юність. Дуже рано він потрапив на Січ, зумів швидко зайняти чільне місце серед козацької старшини, а за часів гетьмана Петра Сагайдачного уже мав чин полковника, відзначився в поході на Москву та в битві під Хотиним. Козаки високо цінували Дорошенка, бо він був людиною не тільки хороброю та рішучою (на Січі це не було рідкістю), а й добре розбирався у полководницькій справі.

Гетьманська булава побувала в руках Михайла Дорошенка тричі. Перший раз це відбулося в 1623 році, коли Дорошенко став наступником Оліфера Голуба. Польський король Ян Собеський зазначав, що новий гетьман «королю і Речі Посполитій завжди зичливий». Мабуть, саме це через рік стало причиною того, що козацький проводир втратив булаву. Справа в тому, що поляки вимагали скорочення кількості реєстрового козацтва. Гетьману довелося вписати в реєстр лише шість тисяч козаків, в основному заможних. Решту було відправлено на Січ і скеровано проти турків. Дорошенко поспіхом збудував флотилію з 80 чайок і вирушив до берегів Босфору. Цей похід виявився блискучим: французький та англійський послі згадували, що військо Дорошенка спалило найбагатші околиці Стамбула, показуючи на узбережжях Босфору і повернулося в Чорне море. Розлючений султан Амурат організував погоню, але марно — козацька флотилія і не ду-

Михайло Дорошенко

мала тікати. Чайки вишикувалися бойовим порядком і почали готуватися до бою. Султан так і не ризикнув розпочати морську баталію і повернув додому.

У липні 1624 року 150 чайок знову з'явилися під Стамбулом. Козаки спалили Фарос,

У середині грудня 1625 року козацька ескадра з 300 чайок вийшла з Дніпра і рушила до турецького узбережжя. Під Очаковом козаки вступили в бій з 20 турецькими галерами, потім добряче обшарпали турецьке узбережжя і повернулися до гирла Дніпра. Там на них уже чатувала турецька ескадра, але чайки пробилися до лиману, втративши в бою лише пару човнів.

У 1624 році турки двічі скеровували військо кримського хана на Україну, а навесні 1626 року орда, майже не зустрівши опору, докотилася аж до Галичини. Через кілька місяців татари намагалися захопити Київ. Тоді Михайло Дорошенко, зсадивши запорожців із чайок, разом із кількома київськими полками зупинив і розгромив орду під Білою Церквою. Такої нищівної поразки татари не зазнавали вже давно: на полі брані вони залишили вбитими більше десяти тисяч вояків.

Після цієї невдалої баталії турки і татари взялися відбудовувати фортеці в пониззях Дніпра. Гетьман Дорошенко не збирався миритися з тим, що йому намагаються відрізати шлях до моря. Навесні 1628 року з ескадрою чайок і сухопутним корпусом він ударив по ворогах одночасно з Дніпра і зі степу. Бій тривав добу, і ця доба знову відкрила Україні вихід на морські простори.

ТРИЧІ ГЕТЬМАН

три доби штурмували стамбульську фортецю, де розташовувався арсенал, а потім відступили в море, щоб уже в серпні почати штурмувати фортецю Ані-Кіой.

Кримський хан Шагін-Гірей, який мріяв добитися незалежності від Порти, охоче пішов на укладення союзу з Дорошенком. Це сталося 24 грудня 1624 року. Гетьман розпочав власну гру в міжнародній політиці, але козаки, хоч і поважали свого обранця, не бажали бачити своїм обранцем людину, що прагне до миру з поляками та татарами й урізає козацький реєстр. Втім, невдовзі з'ясувалося, що більш гідного ватажка на Січі поки що немає, тому в 1624 році Михайла Дорошенка знову проголосили гетьманом — і тільки для того, щоб майже одразу знову відібрати в нього булаву з тих же причин і передати її Марку Жмайлу.

На цьому гетьманський «марафон» не скінчився. У 1625 році Жмайло підписав вкрай не вигідну для козацтва Куруківську угоду з поляками і, відповідно, власну відставку. А на його місце 5 листопада посадили знов-таки Михайла Дорошенка.

Той не збирався міняти обрані принципи політичної гри. Перш за все Дорошенко замирився з поляками і склав новий козацький реєстр. На той час Річ Посполита уклала черговий хиткий «вічний мир» із турецьким султаном

і вважала, що козаки остаточно згодні із своїм становищем, і тому вирішила з'ясувати стосунки зі шведами. Звичайно ж, гетьман не міг прогавити такої нагоди.

На жаль, Дорошенко не залишив у відвоєнованих фортецях на Дніпрі козацькі гарнізони, що мало б відчутно вплинути на відносини України з Кримом і Стамбулом. Він вирішив, що для Січі вигідніше мати «керованого» володаря Криму, тому і втрутився у внутрішню боротьбу претендентів на ханство — Шагін-Гірея та Джанібек-Гірея — на боці більш поміркованого Шагін-Гірея. Під Бахчисараєм козаки розбили війська Джанібек-Гірея, підійшли до Кафи, примусили відступити військо турецького воєначальника Кан-Темира і відбили в нього 22 гармати. Саме в цей вирішальний момент претенденти на ханство раптом примирилися між собою і спільно вдарили по козаках. Для гетьмана Михайла Дорошенка та хана Шагін-Гірея ця відчайдушна битва виявилася останньою в житті.

В архівах є свідчення, що Джанібек-Гірей відтяв голову загиблого гетьмана, настромив її на списа і виставив цей страшний трофей на фортечному мурі Кафи. Однак, навіть втративши гетьмана, козацький корпус зміг пробитися назад на Січ, прихопивши із собою всі татарські гармати.

Ю. Брандт. «Атака кавалерії»

Іван Сулима

(?–1635)

Рід, до якого належав славетний воїн Іван Сулима, простежується від часів Київської Русі. У 15 або на початку 16 століття пращури козацького ватажка здобули шляхетство, стали власниками маєтків у Кременецькому повіті на Волині, заснували нові поселення на Подніпров'ї. Майбутній гетьман народився в другій половині 16 століття в Рогощі. Спочатку він служив помічником урядника баришівських і бориспільських володінь Софії Данилович, а в 1615 році став управителем переяславських маєтків коронного гетьмана Жолкевського, який подарував Сулимі села Лебедин, Кучаків та Сулимівку. Здавалося б, подальша доля шляхтича має бути спокійною і поміркованою. Але Сулима примудрився посваритися зі своїм високим покровителем, кинув усе своє майно і подався на Січ. Там він завдяки неабиякому розуму та рідкісній фізичній силі швидко здобув чималий авторитет. Двічі він із невеликими загонами козаків навіть руйнував околиці Стамбула, а всі морські походи за участю цієї людини, здавалося, були приречені на успіх.

Іван Сулима

Загони Сулими неодноразово виручали бранців, які піднімали бунти на турецьких галерах. Так сталося, наприклад, у 1620 році, коли січовики визволили 200 невільників-поляків і понад 70 українців. Завдяки записам литовського князя Альбрехта Радзивілла історики дізналися, що козацький ватажок подарував Римському Папі Павлу V 300 полонених турецьких яничар, яких січовики захопили під час повстання на галері в Середземному морі. Саме тоді козак одержав золоту медаль із портретом Павла V.

Якими шляхами водила по світах доля впертого шляхтича, ми можемо тільки гадати. Існують відомості, що й сам він не минує долі бранця, провів роки у полоні, вирвався з каторги і через Європу повернувся додому. Не дивно, що козаки неодноразово обирали Сулиму кошовим отаманом, а згодом гетьманом.

Після Хотинської війни 1621 року польський король Сигізмунд III не виконав своїх обіцянок про розширення козацьких прав і привілеїв. Як повелося, січовики намагалися виправити цю несправедливість на власний манер — повстанням. Тож у 1623 році князь Юрій Збараський закликав уряд Речі Посполитої приборкати непокірних, які «позабули віру і підданство, створюють собі окрему Річ Посполиту, посягають на життя і маєтки невинних людей». У той же час збільшилася кількість походів запорожців проти кримських татар. При підготовці однієї з таких операцій січовики вирішили вручити Сулимі гетьманську булаву. Тож 29 грудня 1628 року Іван Сулима, відправляючи листа литовському князю Альбрехту Радзивілли, підписався під ним як запорозький гетьман.

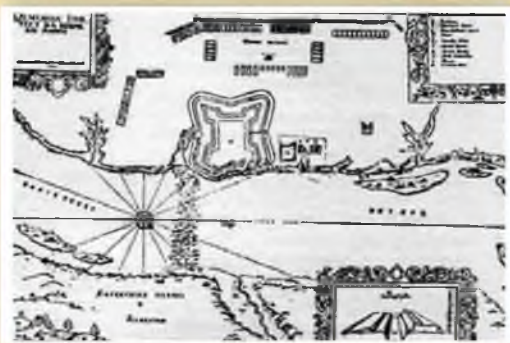
Сулима був супротивником походу на Крим, однак підкорився рішенням товаришів, які обрали

його ватажком у цій операції. Наприкінці травня 1629 року 800 козаків на чайках вийшли в море, основна ж маса січовиків вирушила сушею до татарської фортеці Іслам-Кермен. Одразу ж після того, як військо Сулими переправилося через Дніпро, серед старшини почалася сварка через вибір подальшого маршрута. Під Перекопом конфлікт набув такої гостроти, що січовики скликали нову Раду, відібрали булаву у Сулими і обрали новими гетьманами реєстрового та нереєстрового козацтва Григорія Чорного і Тараса Федоровича.

Після повернення на Січ кошовий отаман Іван Сулима, як і раніше, керував морськими експедиціями козаків.

Проти ночі з 11 на 12 серпня запорожці непомітно оточили фортецю із залогою із польських та німецьких жовнірів і вдерлися на територію фортеці з різних боків. Уже через

ПІДКОРЮВАЧ КОДАКА

План фортеці Кодак

В 1635 році сейм ухвалив закон «Про припинення козацького свавілля». Згідно з ним, кількість реєстрових козаків зменшувалася на дві тисячі, а один із коронних польських полків був зобов'язаний постійно перебувати на Січі, щоб «свавільники» не могли скликати своєї ради. Зв'язки між Запорозжям і волостями було взято під жорсткий контроль. Сейм також ухвалив будівництво фортеці в урочищі Кодак, який давав можливість тримати під наглядом гирло ріки Самари (саме там будувалися козацькі чайки). Але фортеця проіснувала менше місяця і була щент зруйнована. І зробили це саме загоном Сулими, яким Кодак «заважав». До того ж на Січі відбулася Велика Рада, під час якої гетьманом було знов проголошено знаменитого ватажка. Він і очолив боротьбу проти шляхти.

пару годин залога припинила своє існування. Січовики зруйнували вали і спалили саму фортецю: «Щоб біля порогів і згадки не лишилося про поляків».

Однак селяни та міщани не надали підтримки бунтівникам, а польський уряд відправив велику каральну експедицію. Сулима зі своїм військом був змушений відступити в табір на одному з островів на Запорозжжі. Проти повстанців вирушив Адам Кисіль, який тимчасово виконував обов'язки коронного гетьмана.

Почав він із того, що під виглядом втікачів від татар заслав до табору Сулими своїх людей. Із настанням холодів у повстанців почали закінчуватися харчі та паливо; запорожці стали виказувати невдоволення, чим і скористалися зрадники. Вони схопили козацького ватажка разом із його прибічниками і видали Киселю, а чайки спалили. Тих, хто підтримував Сулиму, стратили на місці; лише самого козацького гетьмана з п'ятьма найближчими товаришами відправили до Варшави. Сейм засудив усіх до страти: козаки добряче дошкулили уряду Речі Посполитої, до того ж розправи над запорожцями постійно вимагали турецький і татарський посли.

Через кілька днів усіх було страчено. Їм відтіяли голови, а потім четвертували і розвісили шматки тіл на міських мурах. Польський уряд вважав, що це налякає запорожців і відверне їх від походів на Чорне море. Однак, як виявилось згодом, прихильники «жорстких заходів» помилялися.

Хотинська битва

Григорій Чорний

(?–1630)

У 1620 році козаки вчинили в Стамбулі погром нечуваного розмаху. Султан у відповідь вирішив здійснити блокаду Дніпровського лиману, щоб жодна чайка не проскочила до Чорного моря. Понад триста турецьких військових суден зібралися під Очаковом; здавалося б, шлях до моря для козаків закритий назавжди, але... Лицарі степу та їхній кошовий отаман Григорій Чорний притримувалися власної думки щодо цього.

Козаки жаргували, що їхній ватажок «почорнів у Чорному морі», бо брав участь майже у всіх морських походах. Кошовий отаман був людиною надзвичайної фізичної сили і відзначався нестямною відвагою під час бою та феноменальним везінням. Тож не дивно, що козаки всіляко підтримували свого ватажка.

Григорій Чорний разом із Михайлом Дорошенком у 1628 році брав участь у поході проти кримських татар. Він збудував на Січі дві ескадри: коли одна поверталася з моря, друга «заступала на чергування». Дійшло до того, що в Стамбулі почали побоюватися, як би запорозькі відчайдухи остаточно не перебралися на чорноморське узбережжя. Тому турецькі адмірали і намагалися «закрити» лиман своєю армадою.

Тут Чорний широко обурився: хто ж є справжнім господарем Чорного моря?! Навесні 1624 року він вирішив позбутися блокади. Козацький флот склався зі 102 чайок. Першим по турках ударив

передовий загін козаків, який не стільки штурмував галери, як рубав їхні весла, обливав дьогтем й підпальював. Головні ж сили Чорного обстріляли турецький флот і пройшли між турецькими кораблями у відкрите море. Армада кинулася навздогін. Кошовий отаман, добре знаючись на місцевих умовах, заманив важкі галери на мілину. Три кораблі «сіли» на підводні піщані коси і стали легкою здобиччю козаків.

Після бою, що тривав кілька днів, козацька ескадра прорвалася на морські простори, похазяйнувала на болгарському узбережжі, дійшла до Босфору і щасливо повернулася на Січ, зберігши практично всіх людей і чайки.

У 1628 році, після загибелі Дорошенка, новим гетьманом реєстрового козацтва було обрано саме Григорія Чорного. Булава належала йому аж до 1630 року. Чорний притримувався політики узгодження своїх дій з урядом Речі Посполитої, бо вважав головним ворогом турків і татар. Це спричинило велике невдоволення серед нереєстрового козацтва.

У 1629 році й частина реєстровиків «утомилася» від політики Чорного і вирішила обрати нового гетьмана. Ним став Левко Іванович. Чорний тут же видав наказ: усі, хто намагається піти на Запорозжя, виключаються з козацького реєстру, проголошуються «зрадниками» і його особистими ворогами. Він запрявся вести з ними жорстоку боротьбу і раптом прийняв унію, чому історичні документи не дають пояснень. У березні 1630 року, коли в Україні спалахнуло повстання Тараса Тря-

С. Васильківський. «Сурські пороги на Дніпрі»

ЗА ЗГОДУ З РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

сила, Григорій Чорний потрапив у Черкасах у полон до бунтівників.

За вироком козацького суду колишнього реєстрового гетьмана стратили в Боровці.

Сава Кононович

(кінець 16 — перша половина 17 ст.)

Походження й подробиці життя Сави Кононовича дослідникам невідомі. Перші згадки про цього ватажка козацтва належать до 30-х років 17 століття, коли він уже був переяславським полковником. Злет його військово-політичної кар'єри виявився коротким: у 1637 році на козацькій раді, що проходила на річці Росаві, старшина обрала Кононовича гетьманом. А вже у жовтні того ж року, під час повстання під проводом реєстрового гетьмана Павла Павлюка, козаки схопили Кононовича, що перебував у Корсуні, звинуватили його у зраді й розстріляли на Переяславщині. Вірогідно, що причина страти була тою ж, що і у випадку з Григорієм Чорним, — прихильність до співпраці з польським урядом.

Ілляш Караїмович

(?—1648)

Гетьман реєстрового козацтва Ілляш Караїмович був одним із тих політичних і військових діячів, які дотримувалися ідеї союзу з Річчю Посполитою. Булава потрапила до рук Караїмовича одразу після страти бунтівного гетьмана Павла Павлюка. Отримавши владу, Ілляш зробив усе можливе, щоб козацтво не розпочало чергового повстання й надалі трималося тих законів, які встановлювала Польща.

Ілляш Караїмович набув сумної слави ще до того, як піднявся на вищий щабель козацької влади. Саме він разом з іншими реєстровими офіцерами брав участь у придушенні повстання Івана Сулими і, удавшись до хитроців, заарештував керівника бунтівників та його найближче оточення. У лютому 1638 року на засіданні сейму у Варшаві кандидатуру Караїмовича на гетьманство було одностайно схвалено. Урядовці вирішили знову зменшити козацький реєстр і надалі зараховувати до нього тільки тих вояків, які не брали участь в антипольському повстанні. Також було прийняте рішення обирати полковників тільки серед шляхетства і тримати Січ під контролем реєстрових полків. Козаки, зро-

Запорожці готуються до морського походу

зуміло, обурилися. Польський же головнокомандувач, щоб примусити січовиків заспокоїтися, вирішив нацькувати на тих, хто зумів втекти на Запорожжя, два полки під командуванням Ілляша Караїмовича.

Караїмович зібрався на Січ, де вже порядкував хитрий та рішучий кошовий отаман Дмитро Гуня, що незабаром став новим гетьманом. Гуня негайно скликав усе козацтво і спитав, чи згодні козаки підкоритися вимогам поляків. Відповідь була дана майже така, як і в знаменитому листі запорожців до турецького султана...

Караїмович же не поспішав. Зупинившись неподалік Кодака, він провів переговори з посланцями Гуні. Ті попередили: якщо реєстровики наблизяться до Січі, їх будуть уважати ворогами та зрадниками, яких треба безжально знищувати. Дізнавшись, що повстання продовжується, частина вояків Караїмовича потай перейшла на бік січовиків. Гетьман не став брати гріх на душу й розпочинати братовбивство. Натомість він відступив і повернувся на Черкащину, до своєї резиденції. Така нерішучість реєстрового гетьмана тільки роздратовувала польський уряд. За деякий час Караїмовича скинули з гетьманування, а владу над реєстровим козацтвом передали польському комісарові.

У квітні 1648 року Ілляш став одним із козацьких полковників у складі військ Стефана Потоцького. Богдан Хмельницький відправив назустріч коронним військам повстанські полки; тоді старшинам вдалося переконати реєстрових козаків перейти на бік повстанців, однак Ілляш робити цього не збирався. Власне, йому просто не було куди відступати, бо він знав: козаки не пробачать йому ні зради Сулими, ні поведінки за часів повстання Павлюка. Разом із нечисленними прибічниками Ілляш прийняв бій і загинув у ньому.

Марко Жмайло-Кульчицький

(кінець 16 — перша половина 17 ст.)

Марко Жмайло-Кульчицький був обраний гетьманом козацтва восени 1625 року. Тоді він на чолі загонів запорожців дав відсіч тридцятитисячному війську під керівництвом польського коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. До козаків приєдналися повсталі селяни, і тому загальна кількість українського війська становила майже двадцять тисяч осіб. 26 вересня біля гирла правої притоки Дніпра ріки Цибульник відбулася запекла битва. Військо Жмайла добряче знекровило поляків, після чого гетьман дав наказ запорожцям відступити до Курукового озера і там стати укріпленим табором.

Поляки кілька разів намагалися узяти «вороже гніздо» штурмом, але кожного разу козаки відкидали нападників. Зрозумівши безнадійність свого становища, Конецпольський вирішив піти із січовиками на переговори. П'ятого листопада 1625 року частина козацької старшини зрадила свого гетьмана, і булава перейшла до рук М. Дорошенка. Що сталося з Марком Жмайлом далі — невідомо. Історія зберігає свої таємниці і неохоче їх розкриває.

Дмитро Гуня

(кінець 16 — перша половина 17 ст.)

Один із керівників селянсько-козацьких повстань в Україні в 30-х роках 17 століття Дмитро Гуня народився, ймовірно, на Київщині, у козацькій родині. Подробиць його біографії нам відомо небагато. Кілька років поспіль він очолював походи запорожців проти Туреччини і Криму. У 1637 році приєднався до повстанців і скоро був обраний полковником війська гетьмана Бута, як прозвали Павла Павлюка.

Шостого грудня того ж року козаки зазнали поразки під Кумейками. Гетьман потрапив у полон, і тоді запорожці згуртувалися навколо енергійного й швидкого розумом Гуні. Під його проводом козаки захопили польську артилерію і змогли прорватися на Січ, де в січні 1638 року старшина проголосила відчайдушного ватажка кошовим отаманом. Гуня виправдав довіру товариства, вщент розбивши каральний загін, який польський уряд надіслав знищити Січ, після чого взяв участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом Карпа Скидана та Якова Острянина.

Станіслав Конецпольський

Гуня домовився про допомогу з боку донських козаків і кримського хана, після чого вирушив у черговий похід, узяв під свій контроль русло Дніпра від Кременчука до Трипілля, узяв участь у битві під Лубнами.

Коли Острянина почали переслідувати невдачі, частина козаків вирішила, що повстання провалилося, і відступила на Слобідську Україну. Але ще 20 тисяч козаків забажали продовжувати боротьбу; вони обрали своїм гетьманом Дмитра Гуню і в гирлі Сули, на місці впадіння до неї річки Старець, розкинули свій табір. Від червня і до кінця липня 1638 року козаки тримали оборону проти польських військ. У таборі не вистачало харчів і фуражу, тож Гуня нарешті був змушений запропонувати ворогові укласти перемир'я. Але поляки на цю пропозицію не пристали.

Наприкінці липня до оточеного табору пробилася чимала група козаків, але на загальному становищі війська Гуні це не позначилося. Частина старшини вирішила розпочати переговори про здачу. Гуня розумів, що в таборі знайдуться зрадники, які забажають купити життя ціною його власної голови. Тому, зібравши невеличкий загін перевірених вояків, проти ночі на 28 липня 1638 року

знаменитий ватажок прорвав кільце оточення і відійшов на Запорозжя.

Останнє, що відомо нам про життя Дмитра Гуні, — це те, що в 1640 році він очолював спільний похід донських і запорозьких козаків проти Туреччини. Що сталося з ним потім — невідомо.

Яків Бородавка-Неродич

(?—1621)

Цей козацький старшина був обраний запорозьким гетьманом після Самійла Кішки. У 1618 році, одразу, як було укладено Деулінське перемир'я, польський уряд вирішив скоротити кількість реєстрового козацтва, щоб повернути частину січовиків у кріпосний стан. Козаки, яких очолював гетьман П. Сагайдачний, довго сперечалися, не бажаючи підкорятися новим вимогам уряду. І не дивно — тільки на переговори їх зібралося понад 10 тисяч, а в реєстрі треба було залишити тільки три тисячі осіб. Проте угоду було таки підписано. Після того, як королівські комісари поїхали до Варшави, Сагайдачний направився на Січ, удаючи, нібито збирається виконати пункти угоди та спалити «зайві» козацькі чайки. Запорожці збунтувалися проти свого ватажка, і на Низу з'явився свій, нереєстровий, гетьман. Ним став Яків Неродич, що мав прізвисько Бородавка.

Тим часом виявилося, що польський уряд дуже поспішив зі скороченням козацької армії. Турецький султан вирішив перетворити Польщу на одну зі своїх провінцій і кинув на королівство півмільйонну армію в той час, як під рукою короля Сигізмунда III було тільки 57 тисяч військових.

А. Манастирський. «У погоні за татариним»

Ю. Брандт. «Козацьке військо»

Син і спадкоємець короля Володислав вирішив звернутися по допомогу особисто до Сагайдачного, якого знав ще з часів московського походу 1617—1618 років. Однак гетьман не збирався так задарма допомагати гоноровитим сусідам. Він висунув польському уряду власні вимоги, за виконання яких обіцяв приєднатися зі своєю армією до польського війська. Отримавши згоду, Сагайдачний зайнявся офіційним оформленням угоди, а на Молдавію козаків повів Яків Бородавка.

Трохи пізніше проти турок виступив і сам гетьман, зібравши сорокатисячну козацьку армію. Після з'єднання з військом «конкурента», прибічники Сагайдачного стали докоряти Неродичу, що він погано розпорядився походом, не підготував достатньо припасів і втратив надто багато людей. Після цього Бородавку скинули з гетьманства, судили й прирекли до страти. Що ж до Сагайдачного, то він уважав за краще не заступатися за нереєстрового ватажка. Якова Неродича стратили під Хотиним, і влада над козацтвом знову опинилася в руках Сагайдачного.

Яків Іскра-Острянин (Остряниця)

Яків Іскра-Острянин (Остряниця) (? – 1641)

Яків Іскра-Острянин, один із керівників козацько-селянського повстання 1638 року, народився на Чернігівщині в місті Остер. Він був нащадком козацького роду — ось, мабуть, і все, що ми знаємо про нього до 1633 року. Саме під цією датою значиться перша документальна згадка про Якова Острянина — як про ніжинського полковника реєстрових козаків, який брав участь у поході війська Речі Посполитої на Чернігово-Сіверщину.

Після придушення у 1637 році повстання під керівництвом Павла Павлюка значна частина бунтівників не розійшлася по домівках, а згуртувалася на Січі та поблизу неї. Острянин теж прибув на Січ. Оскільки ніхто з бунтарів не збирався складати зброю, постало питання про організацію гурту. Повстанці вирішили обрати власного гетьмана і на початку 1638 року вручили булаву Якову Острянину.

У квітні того ж року новообраний гетьман зібрав своє поки що нечисленне військо і вирушив

лівим берегом Дніпра на Київщину в район Переяслава. Під час походу повстанці вибивали з населених пунктів польські гарнізони, коронну адміністрацію та загони, що займалися знищенням бунтарів. Селяни та розрізнені невеликі групи повстанців приєднувалися до армії нереєстрового гетьмана.

У той же час Дніпром рухався загін відомого ватажка Дмитра Гуні, а ще один командир повстанців, Карпо Скидан, збирав військо на Чернігівщині. Обидва ватажки охоче приєдналися до гетьманських лав. Крім того, Острянин, який готувався до справжньої війни зі шляхтою, встиг домовитися з донськими козаками, і ті відрядили на допомогу гетьману полк під командуванням полковника Путивльця.

Це був не звичайний на ті часи заколот чи бунт — у повітрі повіяло справжньою визвольною війною. Але помилка гетьмана перекреслила всі сподівання українців. Острянин надто поспішав і вирішив, не дочекавшись підмоги, одразу ж розв'язати бойові дії проти польської армії, якою командував талановитий полководець граф М. Потоцький. У червні 1638 року це призвело до розгрому повстанського війська під Жовнином.

Острянин і частина повстанців відступили на Слобідську Україну. З дозволу московського уряду втікачі оселилися на Чугуївському городищі (сьогодні це місто Чугуїв Харківської області). Колишній гетьман ще деякий час брав участь у боротьбі проти татар, але скоро відносини між рядовим козацтвом і козацькою старшиною загострилися і призвели до заворушень. Під час однієї з таких сутичок у 1641 році Яків Острянин загинув.

Козаки викликають ворогів на герць

ЛЕГЕНДАРНІ БУНТІВНИКИ

Карпо Скидан (?–1638)

Полковник запорозьких нереєстрових козаків, один із керівників національно-визвольних війн 1637–1638 років, Карпо Скидан був обраний на Січі козацьким полковником на початку липня 1637 року. Майже одразу козацький гетьман Павло Павлюк направив дві тисячі вояків під командуванням полковників Скидана і Биховця до Переяслава, де козаки сподівалися підняти повстання проти польського уряду. Восени повстанці почали збиратися навколо Скидана, який саме перебував у містечку Мошни поблизу Черкас, і під його командуванням взяли участь у відомому Кумейківському бою.

Після поразки козацького війська полковник із частиною повстанців відступив на Січ, а вже наступного року зібрав під своєю рукою п'ять тисяч козаків і запросив підмоги в кримського хана і донських козаків: Скидан не збирався складати зброю і знову жадав помірятися силами з коронним військом.

У березні 1638 року, коли розпочалося повстання Якова Остряниці, Карпо Скидан отримав від гетьмана доручення виступити проти польської армії на Правобережній Україні. У липні цього ж року, під час боїв під Жовнином (Черкаська область), полковник на чолі невеликого загону намагався пробитися на допомогу козакам, але зазнав поразки й потрапив у полон до поляків. Подальша доля Скидана залишається невідомою, але, скоріше за все, уряд стратив небезпечного козацького ватажка.

Тарас Федорович (Трясило) (?– бл. 1639)

Дати народження та загибелі знаменитого Тараса Федоровича на прізвище Трясило залишаються невідомими. Перші згадки про нього з'являються в 1620 році, коли він уже обіймав посаду курсунського полковника і в цьому військовому званні очолював козацькі загони під час кримських походів.

У 1629 році, після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка, Тарас Трясило став гетьманом нереєстрового козацтва і почав активно протидіяти реєстровому гетьману Григорію Чорному, який прагнув установити дружні стосунки з польським урядом.

Навесні 1630 року Трясило очолив антипольське повстання, маючи під рукою десятитисячну

О.О. Мурашко. «Похорон кошового»

армію. Полки нереєстрового гетьмана захопили Чигиринщину, Київщину, Полтавщину. Свого особистого суперника гетьмана Чорного Трясило наказав стратити.

Після того, як козаки протягом трьох тижнів билися з армією коронного гетьмана С. Конецпольського, поляки зазнали відчутних втрат. Виснажений польський полководець запропонував повстанському ватажку підписати мирну угоду, що й було зроблено 29 травня 1630 року. Однак сам Тарас Трясило не бажав додержуватися ніяких домовленостей із поляками; разом із частиною козаків, які поділяли його погляди, нереєстровий гетьман відступив на Запорозжя. На жаль, друге повстання нереєстровому гетьману підняти вже не вдалося. Незабаром його було скинуто з гетьманства.

У 1632–1634 роках Тарас Трясило брав участь у московсько-польській війні, а після її закінчення з невеликим загonom побував на Дону. У 1636 році славетний бунтар раптово зробив спробу перейти на службу до московського царя. Але той не хотів конфліктів із Польщею, тож для Трясила місця в московському війську не знайшлося.

Подальша доля цього неприборканого ватажка невідома.

Цікаво!

• За три століття свого існування українське козацтво зробило видатний внесок у захист Європи від османського поневолення. Подвиги степових лицарів стали широко відомі в багатьох країнах Заходу, і чимало тогочасних правителів намагалися залучити цю військову силу на свій бік або використати її для досягнення власних політичних цілей. Зокрема, вже у 1594 р. за дорученням австрійського імператора Рудольфа II на Січ прибув посол Еріх Лясота, щоб провести переговори й укласти союз проти експансії Туреччини.

• Оліфер Голуб, як і більшість освічених діячів свого часу, вів дипломатичну переписку латиною. При цьому він підписував свої листи «Оліваріус де Марконес, ПК». «ПК» означало «полковник козацький», «Оліваріус» є латинізованою формою імені Оліфер, «де» було ознакою шляхетності походження або найменуванням маєтку, яким володіла та чи інша людина. А от що то за «Марконес»? Дослідники вважають, що це — латинізована назва якогось із маєтків гетьмана.

• Петро Конашевич-Сагайдачний був першим гетьманом, який заборонив козакам вживати горілку під час походів. За невиконання цієї заборони суворий ватажок нерідко карав винуватців на смерть.

Імператор Рудольф II

• Після повернення з Московського походу до Києва Петро Сагайдачний разом з усім військом Запорозьким вступив до Київського православного братства, що виступало проти політики шляхетської Польщі. І хоча Братство було створене всупереч волі польського короля, віднині урядовці не наважувались заборонити цей осередок української освіти і культури. Так вперше козацькі шаблі постали на захист інтелектуальних здобутків нашого народу. Заодно, так би мовити, великий гетьман ліквідував Берестейську унію 1596 року і поновив православну церковну ієрархію.

Києво-Печерський монастир

ВЕЛИКА ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА

У середині 17 століття авторитет, міць та слава українського козацтва незрівнянно зросли, проте права українців і дедалі обмежувалися. Польський уряд усіляко прагнув встановити повний контроль над реєстровим Військом Запорозьким. Водночас відбувалося масове покріпачення тієї частини селянства, яка до того часу залишалася вільною, посилювалося переслідування української мови та православної віри. Поставала реальна загроза повної втрати національної самобутності, асиміляції та зникнення українського народу. Разом із тим, королівському урядові Речі Посполитої все важче було тримати під контролем не лише козацтво, а й власних магнатів. За таких умов досить було незначного поштовху, аби розпо-

чалася справжня національно-визвольна війна. Таким поштовхом і став виступ козаків-запорожців, очолений Богданом Хмельницьким. Ця всебічно обдарована, сильна і владна людина спромоглася докорінно змінити ситуацію навколо українських земель та організувати небачений до того опір польській владі. Взявши ініціативу у свої руки, Богдан Хмельницький на початку лютого 1648 року розбив залогу коронного війська, що розміщувалася на Запорозькій Січі з 1638 року, і залучив на свою сторону реєстрове козацтво. Тоді ж його було обрано гетьманом Війська Запорозького. Ці події стали прологом величезної національної драми, яка увійшла в історію під назвою Народно-визвольної війни 1648—1657 років.

Богдан-Зиновій Хмельницький (1596–1657)

Ми не так уже й багато знаємо про тих діячів, які в минулому істотно вплинули на перебіг історичних подій в Україні. Частіше це самі тільки легенди та окремі документи. Але справжнє життя завжди ширше, багатше та складніше за історичні хроніки і спогади соратників. Недарма сказано давнім мудрецем, що судити нас будуть за справи наші... Богдан-Зиновій Хмельницький, який провів глибоку межу поміж добами української історії і заклав підвалини Української Козацької Держави, не є винятком із цього правила.

Власне, до 1647 року ми не знаємо майже нічого достовірного про його життя. Невідомо навіть, де й коли саме народилася ця людина. Традиційно роком народження Богдана Хмельницького вважається 1596 — це вираховано за відомостями венеціанського посла Нікколо Сагредо; той у 1649 році у рапорті до венеціанської сенйорії зазначив, що Хмельницькому 54 роки. Свій день народження Богдан святкував 27 грудня за старим стилем. Не знаємо ми й того, з якої родини та навіть з якої частини України походив Хмельницький. Найбільш розповсюдженою є версія, що Богдан Хмельницький походив з українців шляхетського роду, бо протягом життя він користався гербом «Абданк». Але чи був він шляхтичем взагалі? Тому нема документальних підтверджень. Батько знаменитого гетьмана, Михайло Хмельницький, служив у коронного гетьмана Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича. У 1620 році, під час походу на Молдавію, він загинув у битві з татарами під Цецорою. Мати Богдана, скоріше за все, була ко-

Богдан Хмельницький

зачкою. Можливо, її звали Агафія. Після смерті Михайла Хмельницького вона взяла шлюб із шляхтичем Ставецьким і народила ще одного сина, Григорія.

Звідки ж походить рід Хмельницьких? Із Хмельника, Хмелева, Хмеліва, Хмельного чи Хмелівки? Черкаси, Жовква, Суботів, Чигирин та Переяслав досі не вирішили суперечку, на околицях якого ж із цих міст побачив світ знаменитий «батько Хмель». Історики також не мають переконливої відповіді на це запитання.

Хоча рід Хмельницьких і був незаможним, Богдан отримав початкову домашню освіту, а потім продовжив навчання в парафіяльній школі при якомусь із київських монастирів. Приблизно в 1609 році за допомогою київського воеводи Станіслава Жолкевського батько майбутнього гетьмана влаштував сина до Львівської єзуїтської колегії, де викладав відомий теолог, письменник і проповідник Андрій Гонцель-Мокрський. Через п'ять-сім років Богдан набув неабиякі знання із всесвітньої історії, досконало оволодів латинською та польською мовами, а пізніше вивчив ще турецьку, кримсько-

М. Івасюк. «Вїзд Богдана Хмельницького в Київ»

«БАТЬКО ХМЕЛЬ»

татарську, французьку. Коли Хмельницький подався до лав реєстрового козацтва, теж невідомо. Але він брав участь у тому поході, в якому загинув його батько, і потрапив у турецький полон. У Стамбулі Хмельницький виконував обов'язки перекладача при одному з командувачів турецького флоту. У 1622 році майбутній гетьман утік із полону (за іншою версією, його викупила мати). У деяких сучасних дослідженнях висловлюється думка про те, що козаки, які знали й шанували Михайла Хмельницького, виділили кошти на викуп сина свого давнього товариша.

Факсиміле підпису Б. Хмельницького

А далі — пробіг у цілих 15 років. Жоден із переказів про подвиги Хмельницького в 1622—1637 роках не має документального підтвердження. Скоріше за все, у 20-х роках 17 століття Богдан служив у Чигиринському полку і брав участь у численних військових походах козаків проти татар і поляків.

У 1625—1627 роках Богдан одружився з Ганною Сомківною, козачкою з Переяслава, і оселився на батьковому хуторі Суботів біля Чигирини. А 1637 року ім'я майбутнього гетьмана вже згадується серед імен вищої козацької старшини. Як військовий писар, він брав участь у повстанні проти Польщі і 24 грудня 1637 року поставив свій підпис під документом про капітуляцію. Наступного року Богдан увійшов до складу козацького посольства до короля Володислава IV. Коли ж у 1638 році Польща скасувала автономію Війська Запорозького, Хмельницький втратив високу писарську посаду і став звичайним сотником Чигиринського полку.

Десь у другій половині 40-х років 17 століття Хмельницький зав'язав контакти з українською шляхтою та вищим православним духовенством, бо польські магнати, супротивники короля Володислава, м'яко кажучи,

Т. Шевченко. «Церква Богдана» у Суботіві»

Хмельницького не любили. А з 1633 року на Чигиринщині володарювали коронний гетьман Станіслав Конєцпольський і його син, коронний хорунжий Олександр. Вони знайшли спільну мову з чигиринським підстаростою Чаплинським, який мав особисті рахунки з Богданом Хмельницьким, і намагалися забрати в «батька Хмеля» маєток у Суботіві. І це попри те, що Хмельницький мав на нього королівський привілей. Чаплинський зруйнував хазяйство та пограбував майно Богдана, а слуги підстарости того ж дня важко побили малого сина майбутнього проводиря козацтва. Наступного року Богдан втратив дружину, мати його шістьох дітей, яка не витримала життєвих тягот і передчасно померла. Наприкінці 1647 року гетьман Конєцпольський наказав ув'язнити й стратити Хмельницького. І тільки своєчасне втручання чигиринської старшини врятувало «батька Хмеля» від передчасної загибелі.

У 1645 році Богдан разом із козацьким загоном опинився на службі французького уряду; можливо, тоді Хмельницький брав участь в облозі Дюнкерка і познайомився з принцом Конде. До речі, «товариство» майбутньому гетьману в цьому поході складав легендарний козацький ватажок Іван Сірко. А у квітні 1646 року до Хмельницького по допомогу звернувся король Володислав IV, який саме готував військову коаліцію проти Туреччини.

Наприкінці грудня 1647 року Богдан Хмельницький зібрав невеличкий загін козаків (десь до 500 шабель) і подався на Запорозжя. Там його було обрано за гетьмана, і «батько Хмель» вирушив на Низ Дніпра. Власне, це був початок нового козацького повстання, яке переросло у національно-визвольну війну. Богдан Хмельницький закликав населення України боронити власну землю і віру предків від зазіхань «клятих ляхів»...

Політичну та військову допомогу у війні проти Польщі Хмельницький отримав від Туреччини й Криму. Після перемоги у битвах під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями (1648) спалахнуло всенародне повстання українського народу проти польської шляхти. Тоді ж Львів і Замостя потрапили в козацьку облогу, було визволено з-під влади Польщі значну частину території України.

На Різдво 1648 року Київ зустрічав «батька Хмеля» як «пресвітлого володаря й князя Русі». Гетьман мріяв про створення нової козацько-гетьманської держави, але їй ще треба було розбудувати, щоб забезпечити визнання й належне місце серед європейських держав. Власне, досягненню цієї мети Богдан Хмельницький

присвятив решту свого життя. Блискучий стратег і тактик, славетний військовий організатор, Хмельницький за короткий час створив професійне українське військо, кількість якого перевищила 300 тисяч осіб. Це військо стало основою безпеки нової української держави й першорядною збройною силою в усій Європі.

Щоб позбавитися зазіхань Речі Посполитої, забезпечити міжнародне визнання України та військову допомогу сусідів, «батько Хмель» створив три могутні коаліції. Першою з них вважається українсько-кримсько-турецька (1647—1648), яка нейтралізувала небезпеку з боку польсько-московського союзу. Але Туреччина поводитися пасивно, а кримський хан усього за рік примудрився тричі зрадити українців, тому Хмельницький по-

Прапор Богдана Хмельницького — гетьмана Війська Запорозького

чав шукати нових зв'язків. Друга коаліція, українсько-московська, була укладена в Переяславі в 1654 році; згідно з нею, Україна ввійшла до складу Московської держави на конфедеративній основі. Частина вищого українського суспільства, козацька старшина, духовництво, київський митрополит не підтримали

Переяславська Рада 1654 року

«БАТЬКО ХМЕЛЬ»

цієї угоди й відмовилися присягати цареві. На жаль, коаліція з російським урядом не принесла Україні тих воєнних і політичних вигід, задля яких її було створено. У 1656 році цар підписав у Вільно договір між Московією та Польщею. Представники від України в переговорах участі не брали, хоча мова йшла, фактично, про подальшу долю їхньої країни. Таким чином, Росія зі свого боку зрадила Переяславські домовленості.

Третя антипольська коаліція (1656–1657) передбачала створення союзу між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбургом, Молдавією та Валахією. Її результатом мало стати забезпечення існування великої незалежної держави (в межах території України та Білорусі) під владою гетьмана й Війська Запорозького. До того ж, «батько Хмель» волів остаточно ліквідувати Річ Посполиту. Московський уряд не бажав такого плину подій, тому доклав усіх зусиль, щоб перешкодити успішності цієї коаліції.

Будуючи козацько-гетьманську державу, Хмельницький виявив себе як державний діяч світового рівня у всіх галузях державотворчості — військовій, адміністративній, судовій, фінансовій, економічній та культурній. Він створив державний апарат, виховав когорту військових і цивільних керівників. Створена ним за короткий строк в екстремальних умовах нова держава характеризувалася високим рівнем демократизму й функціонувала на засадах самоврядування. Найскладніші питання державного життя, а також поточні справи вирішував особливий дорадчий орган — Рада Генеральної старшини. А всі рішення, що стосувалися Запорозької Січі, приймала Рада

Корсунська битва

січової старшини на чолі з січовим отаманом. Полкові ради, крім вирішення поточних питань, обирали за участю рядових козаків полкову старшину та полковника.

«Батько Хмель» активно займався розповсюдженням освіти в Україні. Він запровадив ефективну податкову систему, збирався налагодити карбування власних грошей, організував ефективну і розгалужену службу безпеки, встановив і підтримував дипломатичні стосунки з багатьма країнами Європи. Польща, Туреччина, Молдова, Волощина, Австрія, Швеція, Італія, Трансильванія визнали тогочасну Україну як суб'єкт міжнародного права.

Здоров'я гетьмана залишалося непохитним протягом десятків років. Він почав хворіти тільки незадовго перед смертю. 27 липня (6 серпня за новим стилем) 1657 року великий гетьман пішов із життя, не зробивши всього, про що мріяв. Сталося це в Чигирині. Його поховали в Суботіві в Іллінській церкві, яку Хмельницький збудував власним коштом.

Переговори Хмельницького з польським послом під Замостям (1649 р.)

Т. Шевченко. «Смерть Богдана Хмельницького»

Іван Богун

(бл. 1618–1664)

Іван Богун — один із найвідоміших козацьких полководців середини 17 століття. Незважаючи на широку популярність цього славетного козацького ватажка, історичні джерела досить суперечливо розповідають про події його життя. Точна дата, місце народження Івана Богуну, як і ранній період його життя залишаються невідомими для дослідників. Перші відомості про ратні справи Богуну датуються 1637–1642 роками, коли запорозькі та донські козаки тримали героїчну оборону Азова від війська султана Ібрагіма. Іван Богун керував козацьким загonom, який захищав Борівський перевоз через Сіверський Донець. Далі він, як усі реєстрові козаки, постійно брав участь у походах проти кримських татар чи боронив українські землі від ханських орд.

Із тіні Іван Богун вийшов тільки в 1648 році, коли розпочалася визвольна війна, і швидко став одним із сподвижників гетьмана Хмельницького. Згідно з «Реєстром Війська Запорозького 1649 року» він значиться козаком Чигиринського полку, але вже в наступному році «батько Хмель», гідно оцінивши неабиякі організаторські здібності та військовий талант Богуну, призначає його кальницьким полковником. Тож подальша доля знаменитого ватажка тісно пов'язана із захистом Вінничини й Брацлавщини від зазіхань польських магнатів. Холодна розважливість кальницького полковника і його вміння пророзумувати кроки супротивника стали у пригоді в найтрагічніший момент Берестецької битви. Завдяки цьому 30 червня 1651 року, в оточеному поляками таборі, козаки обрали Богуну наказним гетьманом. Полковник виправдав сподівання бійців і зумів вивести з оточення основні сили запорожців.

У березні 1653 року Іван Богун зі своїми загонами виступив проти армії польського воєводи Стефана Чарнецького, що рухалася вглиб України. Наказний гетьман зайняв оборону в Монастирищі й протягом довгого часу стримував натиск ворога. Вночі козаки здійснювали вилазки в стан ворога; їхня спритність і невловимість призвели до того, що поляки почали вважати Богуну чаклуном. Війська Чарнецького, що був серйозно поранений, не змогли досягти успіху і відступили, а Іван Богун разом із старшим сином «батька Хмеля», Тимошем, повів полки на Молдавію. Коли ж 5 листопада 1653 року Тиміш загинув у Сучаві, наказний гетьман зібрав війська і повернувся в Україну. Там у нього справ вистачало: аж до кінця 1655 року кальницький полковник безперервно воював проти коронної армії та татарських загонів на Брацлавщині та Уманщині, здобув численні перемоги та продемонстрував визначний військовий талант. У грудні 1656 року

М. Івасюк. «Іван Богун на переправі»

Уперше свій талант воєначальника Богун наочно продемонстрував у 1651 році. Тоді козаки вели важкі бої проти загонів коронних гетьманів Калиновського та Лянцкоронського. У березні того ж року під Вінницею Богун у ході бою зумів заманити польську кінноту на Південний Буг, де на неї вже чекала старанно підготована пастка. Козацький ватажок не тільки розробив план операції, але й особисто очолив нічні вилазки з козацького табору. Він зумів утримати свої позиції під Вінницею, а після підходу основних сил козацької армії змусив коронне військо відступити і почав переслідування. 29 квітня — 1 травня 1651 року полк Івана Богуну взяв участь у штурмі Кам'яця-Подільського, а в середині травня заволодів Корцем.

ПОЛКОВНИК КАЛЬНИЦЬКИЙ

Так склалося, що Івана Богуну у козацькій державі постійно вважали «дисидентом». Справа в тому, що він завжди вкрай негативно реагував на всі ті заходи гетьманів, які хоч у чомусь обмежували права населення України чи козацькі вольності. Так, кальницький полковник «у багнети» сприйняв Білоцерківський договір, укладений 28 жовтня 1651 року Богданом Хмельницьким, бо в цьому документі передбачалися значні поступки Польщі та зменшення козацького реєстру. Через три роки Богун виступив проти угоди з Москвою, до якої прагнув «батько Хмель». Він відмовився скласти присягу російському самодержцю і очолив антимосковську старшинську опозицію.

Після смерті Богдана Хмельницького Богун підтримував гетьманів Виговського та Юрія Хмельницького у їхньому прагненні зробити українську політику незалежною від Москви. Одночасно він не бажав сприймати як належне спроби цих гетьманів зблизитися з Туреччиною та Польщею. Зокрема, Богун відмовився підписувати укладений Виговським 6 вересня 1658 року Гадяцький договір. А ще через два роки вічний опозиціонер виступив проти підписаного Юрієм Хмельницьким Слободищенського трактату, який поновив державний зв'язок Польщі з Україною.

Я. Мадеевський. «Іван Богун»

М. Самокиш. «Бій Богуну з Чарнецьким»

цей ватажок увійшов до складу керівників козацького корпусу під командуванням наказного гетьмана Антона Ждановича. Тоді українці разом із союзними арміями Семигорода та Швеції вирушили в похід проти Речі Посполитої і лише за першу половину 1657 року встигли здобути Краків, Брест та Варшаву.

У 1662 році доля відвернулася від Івана Богуну. Кальницький полковник потрапив у полон до поляків і був відправлений до Мальборка. Через рік король Ян Казимир звільнив непокірного козацького ватажка в обмін на його участь у поході на Лівобережну Україну. Богун погодився, опинився на волі, але тут же був звинувачений у тому, що веде таємні перемовини з російською стороною. 17 лютого 1664 року легендарного ватажка через зраду одного з козаків схопили поляки. Через кілька днів його було розстріляно поблизу Новгород-Сіверського.

Але справжньої смерті козацький ватажок Іван Богун, воїн безмежної відваги, талановитий полководець, блискучий майстер захисту міст, які він умів перетворити на неприступні фортеці, не зазнав. Бо смерть — це забуття, а кальницький полковник став героєм численних народних переказів і дум, зразком лицарської гідності та відданого служіння батьківщині.

Максим Кривоніс

(? — 1648)

Козацький ватажок, лиснянський полковник, один із керівників козацько-селянських повстань в Україні під час Хмельниччини, учасник Корсунської битви, літньої подільської кампанії, осінньої волинсько-галицької кампанії 1648 року... Здається, про таку людину має бути відомо все. Але насправді біографічні дані про Максима Кривоноса вкрай обмежені. Про життя відомого ватажка до початку повстання взагалі нема ніяких відомостей! Навіть справжнє прізвище полковника, дата його народження і походження невідомі. Існує тільки припущення, що батьком Максима був міщанин або священик із Могильова чи з Острога. Автор же памфлету, який у ті часи з'явився в Німеччині, взагалі вважав Кривоноса вихідцем із Шотландії, а прізвище Кривоніс — перекладом відомої шотландської фамілії Камерон, яка насправді означає «кривий ніс».

Наприкінці червня, коли все Поділля буквально палало, там з'явився з власним полком польський князь Єрмія Вишневецький. З лубенських володінь цього нащадка знаменитого Байди викурили задніпровські повстанці, тож князь подався до родових волинських маєтків, а по дорозі вирішив розпочати каральні дії проти бунтівного населення Поділля. Прибічники Кривоноса у відповідь стали винищувати католиків і євреїв, яких уважали поплічниками ворога.

Богдан Хмельницький у цей час намагався укласти з Річчю Посполитою перемир'я, але війна на Поділлі

Карикатура на Максима Кривоноса з німецького памфлету середини 17 ст.

не дозволяла йому це зробити. Розлючений «батько Хмель» звинуватив у зриві мирної угоди Кривоноса і Вишневецького разом, але обидва воюючи тільки кивали один на одного. Князь

Єрмія палав гнівом: «Краще вмерти, ніж дозволити поганству й гультю панувати над нами». У відповідь козацький полковник писав князю Заславському: «Вже ми

не хотіли спустошити землі польської, тільки уївся нам князь Єрмія: людей мордував, стинав, на палю садив — скрізь, в кожному місті серед міста шибениця, а тепер виявляється, що на палі були невинні люди... Коли ваша милість пришлеш на певний час до нас послів —

я можу затриматись, а коли не буде — мушу боротися».

Єрмія Вишневецький

Відома дослідникам українського минулого діяльність цього козацького ватажка тривала усього протягом кількох місяців 1648 року. Але що то була за діяльність! Під час Корсунської битви Максим Кривоніс командував передовим полком козацької армії, а потім став першим полковником тільки-но створеного Лиснянського полку. У червні 1648 року він очолював загони повстанців на Поділлі і спромігся сформувати з них справжню армію, з якою захопив міста Ладизин, Бершава, Тульчин, Вінниця та ряд інших. Слід зазначити, що відомий ватажок повстанців називав себе «полковником Війська Запорозького», але власного територіального полкового округу не мав, хоча під його владою було кілька інших полковників.

ВІДЧАЙДУШНИЙ «ШОТЛАНДЕЦЬ»

Гетьман України, дізнавшись про ті слова обох боків, офіційно заявив польським комісарам, призначеним для укладення перемир'я: особисто він не дозволяв Кривоносу зав'язувати бої, руйнувати міста і села; мовляв, усе це полковник учинив на власний розсуд. Натомість Хмельницький пропонував закликати до розуму жорстокого князя Єремію. Насправді ж «батько Хмель» нічого проти козацького ватажка не мав і всіляко його підтримував — але й не відмовлявся від досягнення власних політичних цілей. У всякому разі, у серпні 1648 року армія Кривоноса з'єдналася з головними силами Хмельницького; керівник повстанців узяв активну участь у поході гетьмана під Львів і Замостя, хоча суперечок і гострих конфліктів між Хмельницьким і полковником-відчайдухом вистачало. Одного разу розлючений гетьман навіть звелів арештувати Кривоноса й прикути його ланцюгом за шию до гармати. Однак через день Кривоніс знову розгулював вільно, начебто нічого і не сталося. Коли ж розпочалася Пилявецька битва, Кривоносу було доручено керувати лівим крилом козацької армії.

При облозі Львова козаки Максима Кривоноса спромоглися захопити Високий Замок і фактично узяли під контроль усю місцевість. А під Замостям сама тільки чутка про те, що там з'явився знаменитий ватажок повстанців, викликала в польському стані острах і вагання.

16—18 липня 1648 року 50 тисяч повстанців на чолі з Кривоносом билися під Константиновом із польськими полками Осінського, Корицького, Суходольського, Тишкевича, Вишневецького. Поляків нараховувалося ледь більше 10 тисяч, проте вони були професійними військовими. Розлюченому, але неорганізованому, невмілому натопту протистояла відбірна регулярна армія. Але поляки змушені були відступити до Збаражя. Кривоніс тим часом зібрав своїх людей і 25 липня приступом узяв Бар. Після цього все Поділля потрапило під контроль відчайдушного ватажка. А падіння Полонного і Бара спричинило справжню паніку серед вищих урядовців Польщі.

Видатний полководець-самородок Максим Кривоніс пішов із життя зовсім неочікувано — під час облоги Замостя. Причина його смерті невідома й досі. Польський історик Тадеуш Кшонтек вважав, що повстанського ватажка, який поступово набирив популярності, убили за таємним наказом Богдана Хмельницького; мовляв, гетьман почав бачити в Кривоносі небезпечного конкурента. Але ця версія не має документального підтвердження. Існує також припущення, що козацький ватажок помер від рани, отриманої в бою. Але найбільш поширеною є думка, що в могилу Кривоноса звела чума, яка саме розпочалася в Замості.

М. Самокиш. «Бій Максима Кривоноса з князем Єремією Вишневецьким»

А. ван Вестерфельд. «Прийом Янушем Радзивілом після Богдана Хмельницького у Києві (1651 р.)»

Юрій Немирич (1612—1659)

Юрій Немирич, старший із шістьох дітей київського межового виборного судді Стефана Немирича і Марти Войнаровської, народився в 1612 році у містечку Черняхів на Житомирщині. Батько майбутнього козацького дипломата був нащадком старовинного боярського роду, мати ж Юрія, Марта, була протестанткою і мала настільки великий вплив на чоловіка, що той першим із роду Немиричів перейшов із православного у протестантське віросповідання. Звичайно, що свої погляди батьки прищепили й дітям. Немиричі належали до того напрямку протестантизму, який зветься антитрінітаризмом. Його послідовники обстоювали віротерпимість, свободу думки й волі людини, пізнання божественних істин за допомогою розуму, надавали великого значення поширенню освіти.

Початкову освіту Юрій Немирич за бажанням батька отримав у Раковській академії у Польщі. У 1630—1633 роках він здійснив освітню мандрівку за кордон, слухав лекції в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембріджа, Сорбонни. У цей час він видав у Парижі латиною власні праці «Розвідка про

Московитську війну» та «Опис і виклад духовного арсеналу християн». Крім того, Немирич створив також ряд теологічних трактатів. Талановитому юнакові пророкували блискучу наукову кар'єру, але доля судила інакше.

Повернувшись додому, Юрій, замість того щоб присвятити себе теологічним штудіям, почав займатися політикою та військовою справою. І це природно — для того кола суспільства, до якого належав молодий шляхтич, тільки ці дві справи на той час і вважалися прийнятними. Згодом він став сеймовим послом і представляв інтереси київської шляхти на генеральних сеймах Речі Посполитої. Крім того, Юрій Немирич

Схема Зборівської битви

КОЗАЦЬКИЙ ДИПЛОМАТ

взяв участь у кількох військових експедиціях, у тому числі в Бранденбурзькій війні.

Коли у 1639 році помер його батько, молодий шляхтич вирішив, що має право обійняти посаду київського підкоморія, і почав змагатися за неї з іншими претендентами. Справа тяглася понад рік, але Юрій старався дарма. Він легко посів би цю посаду, якби не протидія католицької частини київської шляхти, яка стверджувала, що Юрій як протестант-антитринітарій не може навіть скласти присягу, вступаючи на посаду підкоморія, бо не вірить у Святу Трійцю, якою, власне, і присягають. У відповідь на це молодий шляхтич шуткував, що присягне не тільки трійці, а й четвірці, аби добитися свого. Нарешті у 1641 році король затвердив Немирича на почесному посту.

На початку визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Юрій, звичайно ж, займав жорстку антикозацьку позицію. У 1649 році на шляхетських сеймиках Волині й Київщини його було обрано генеральним провідником місцевого шляхетського ополчення. Але

Юрію Немиричу довелося отримати кілька серйозних поразок, взяти участь у розгромній для шляхти Зборівській кампанії 1649 року, тікати від Дніпра аж до Вісли. Усе це призвело до того, що в 1650 році в Україну повернулася вже зовсім інша людина — з більш тверезим поглядом на речі, прихильна до політики компромісу.

Немирич охоче брав участь у переговорах із Військом Запорозьким, які відбувалися в 1652 та 1654 роках, і зарекомендував себе як талановитий, обережний і розсудливий дипломат. Тому з осені 1655 року саме його було призначено посередником між Богданом Хмельницьким і шведським королем. Того ж року шведи почали наступ на Польщу, і Немирич, один із найвпливовіших магнатів України, раптом перейшов на бік нападників, здобувши чин генерал-майора кавалерії, взяв участь у боях з польськими військами, виступав як посол шведського короля та його союзника — семигородського князя. Немирич сподівався, що король-протестант допоможе його співвітчизникам домогтися свободи віросповідання. До речі, саме Юрій Немирич особисто сприяв укладенню козацько-шведської угоди 1657 року.

За два-три тижні до смерті Богдана Хмельницького молодий магнат зробив ще один несподіваний для сучасників крок. Він перебрався до Чигирина, повернувся до православ'я і віддався під протекцію козаків. Останні, розсудивши, прийняли шляхтича до своїх лав і надали йому титул козацького полковника. Такому перебігу подій сприяло давнє знайомство Юрія з Іваном Виговським.

Поява нового полковника вкрай збентежила Москву. Немирич став правою рукою нового гетьмана і підтримував його у намірах примирення України з Польщею та створення нового федеративного союзу держав.

Влітку 1659 року вибухнуло чергове козацьке повстання, і його ватажки Цецюра та Золотаренко звернулися по допомогу до Москви. Між повстанцями й армією гетьмана Виговського точилися жорстокі бої. Наприкінці липня або на початку серпня в одному з них загинув і Юрій Немирич. Звістку про загибель козацького дипломата із задоволенням сприйняли як у Москві, так і у Варшаві.

У 1659 році Юрій Немирич був призначений канцлером Великого князівства Руського, і вже 23 квітня виступив на сеймі Речі Посполитої зі знаменитою промовою, в якій блискуче проаналізував позитивні наслідки Гадяцької угоди для польського та українського народів. Ця угода передбачала входження українських земель, що перебували під владою гетьманів, до складу Речі Посполитої як рівноправного члена унії Польщі та Литви. На жаль, Гадяцькій унії судилося залишитися на папері, бо національні та релігійні розбіжності між Україною та Польщею виявилися надто глибокими.

Л. Жемчужников.
«Козак їде на Січ»

Матвій Гладкий

(?–1652)

Миргородський полковник Матвій Гладкий — один із визначних українських військових діячів доби Визвольної війни, учасник знаменитих військових баталій (Корсунської та Пилявецької битв, походів на Львів і Замостя). Крім того, Матвій Гладкий увійшов до історії як фундатор церкви в Миргороді.

Восени 1648 року під керівництвом Гладкого опинилися козацькі війська, які стримували натиск польсько-литовських частин на північноукраїнських та білоруських землях. У грудні того ж року миргородський полковник отримав особисте доручення від Богдана Хмельницького й відправився на сейм до Варшави. Саме Гладкий у 1651 році, коли під Берестечком татари взяли «батька Хмеля» в полон, узяв на себе обов'язки наказного гетьмана.

Матвій Гладкий не бажав миритися з умовами принизливої Білоцерківської мирної угоди (1651); разом із загонами Лук'яна Мозира та Бугая він зробив усе, щоб просування польських військ по території Гетьманщини було максимально утрудненим. Але під час бойових дій хоробрий ватажок потрапив у полон. Його було передано українсько-польській військовій комісії, і 18 травня разом із ще 1652 бранцями страчено. Свій останній земний притулок полковник знайшов у селі Миргородці неподалік від Миргорода.

Філон Джелалій

(? — ?)

Дати народження і смерті вірного сподвижника Богдана Хмельницького, прилуцького і кропивнянського полковника Філона Джелалія до нас не дійшли. Ми не можемо навіть сказати, як насправді звучало прізвище цього українського військового діяча. Філон походив із татарського роду,

а оскільки іноземні прізвища часто невідомо змінюються в іншомовному вжитку, козацький ватажок з однаковою вірогідністю міг виявитися Джелалієм, Джулаєм чи Джаджалієм. Саме такі варіанти прізвища полковника зустрічаються в козацьких документах різних років.

І.М.Лебедев. «Битва під Пилявцями»

ПОЛКОВНИКИ «БАТЬКА ХМЕЛЯ»

М. Пимоненко. «У похід»

уклало угоду з Османською імперією. Згідно з цим документом, Україна визнавалася державою, і кримським татарам заборонялось нападати на її землі. А в 1650 році полковник очолював українське посольство до молдавського господаря Василя Лупула.

Під час Берестецької битви (1651) козаки обрали Джелалія наказним гетьманом, а пізніше, коли Хмельницький повернувся до виконання своїх обов'язків, Філон став генеральним осавулою козацького війська. Подальша доля цього талановитого воїна та політика залишилася невідомою — після 1654 року не збереглося жодної згадки про Філона Джелалія.

Антін Жданович

(? — після 1660)

Київський полковник Антін Жданович — помітна постать серед сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького. Улітку 1651 року Хмельницький доручив охорону північного кордону України чернігівському козацькому полку; тоді ж литовський гетьман Януш Радзивілл надіслав великий загін із метою знищити прикордонну козацьку сторожу. У цьому двобої чернігівський полковник Небаба припустився численних помилок, і козаки зазнали нищівної поразки. Радзивілл, похазяйнувавши в Чернігові, вирушив на Київ, і наприкінці липня був уже під стінами міста. Замість того щоб вчиняти «глуху оборону», Жданович потайки вивів свої сили з Києва і дочекався, поки литовці зайдуть у місто. Шостого серпня нападники зайняли Київ, і тоді загони Ждановича напали на них із двох боків — пішки з боку річки Либіді та чайками з Дніпра. Кияни, допомагаючи козакам, запалили місто. Але блискучий план був зруйнований, бо через зраду литовці дізналися про наближення загонів Ждановича і відбили їх, а Київ майже вщент вигорів...

Незважаючи на це Богдан Хмельницький вважав київського полковника одним із найкращих вояків свого часу — навіть після такої прикрої поразки. Гетьман довіряв Ждановичу найсерйозніші справи. Так, саме йому було доручено розбирати скарги білоруського населення на чауського полковника І. Нечая. А в 1657 році, після підписання угоди між гетьманом і трансильванським князем Ю. Ракоци про створення військового союзу проти поляків, союзники почали готувати перший спільний похід на Річ Посполиту. Тоді командуючим козацькими загонами, до яких входили 15 тисяч шабель, було призначено Ждановича.

Коли гетьманська булава перейшла до Івана Виговського, київський полковник став його радником. Спочатку Жданович виступав проти союзу з Польщею, але згодом вирішив взяти бік польської корони. Завдяки такому повороту Жданович розбагатів, отримавши у винагороду маєтності, і решта його життя пройшла у спокої.

До початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Джелалій служив козацьким сотником у Переяславському полку. З початком повстання він разом із черкаським сотником Товпигою очолив виступ реєстрового козацтва в Кам'яному Затоні, після чого отримав посаду кропивнянського полковника.

Джелалій завжди підтримував «батька Хмеля», у складі його армії брав участь у битвах при Корсуні, Жовтих Водах, Пилявці (1648), Зборові (1649). Гетьман цілком довіряв Філону і постійно доручав важливі дипломатичні місії. Так, саме Джелалій у 1648 році очолив посольство Хмельницького, яке

Невідомий художник 18 ст.
«Портрет козацького старшини»

Іван Золотаренко

(?–1655)

Корсунський міщанин Іван Никифорович Золотаренко, брат також знаного вояка Василя Золотаренка, з 1652 року займав посаду корсунського та ніжинського полковника. Через шлюб сестри Ганни, яка стала дружиною Богдана Хмельницького, полковник породичався із «батьком Хмелем» і був залучений до найвидатніших військових і політичних подій того часу.

Ще в серпні-жовтні 1651 року Іван Золотаренко брав участь у переговорах українського посольства з московським урядом. У травні 1654 року Богдан Хмельницький призначив Івана сіверським наказним гетьманом. Тоді Золотаренкові на чолі двадцятитисячної армії довелося протистояти польсько-литовським військам у північно-українських та білоруських землях. Улітку того ж року козаки наказного гетьмана вибили чужинців із Гомеля, Черчеська, Нового Бихова й примусили об'єднану польсько-литовську армію відмовитись від наступу на Могильов. А влітку 1655 року січовики Золотаренка разом із московськими полками зайняли Мінськ і столицю Великого князівства Литовського Вільно.

На білоруських землях, визволених з-під польської влади, Іван Золотаренко став запроваджувати козацький устрій; місцеве населення гетьмана підтримувало, однак московське командування від дій «нахабного козака» у захваті не було. Щоправда, нічого вдіяти із запорозьким ватажком царський уряд на той час не міг. У серпні-вересні 1655 року військо Золотаренка перейшло Німан і здобуло Ліду, Новогрудок та Несвіж.

Цей похід виявився для наказного гетьмана останнім: під час одного з боїв під Старим Биховом він загинув і був похований січовим товариством у Корсуні.

Мартин Небаба

(?–1651)

Мартин Небаба, що походив із міщанського роду, який мешкав у Коростишеві, перебував на Запорожжі з молодих років. Він швидко зарекомендував себе як здібний військовий, тож досить рано був обраний кошовим отаманом.

У травні 1648 року, коли населення Чернігово-Сіверщини збунтувалося проти польської

І. Рєпін. «Кошовий отаман»

шляхти, Небаба очолив народне повстання і став організатором та першим полковником Борзнянського полку. Тоді ж він узяв участь у Пилявецькій битві та в поході козацької армії в Галичину. В 1649 році його було висунуто на посаду чернігівського полковника, після чого Богдан Хмельницький передав полковникові командування українськими військами в Білорусі, а старшина проголосила Небабу наказним гетьманом лівобережних полків. У 1649 році цей козацький ватажок брав участь в облозі міста Зборів і битві при ньому, втім він рішучо заперечував укладання Зборівської мирної угоди.

Влітку 1651 року полк Мартина Небаби тримав в облозі місто Гомель, але після того, як польсько-литовські війська перейшли до наступу, був вимушений відступити й зайнятися організацією оборони Чернігово-Сіверщини. У тому ж році відважний полковник загинув у бою під Ріпками поблизу Лоева. Згідно з переказами, поляки були настільки вражені мужністю свого воєводи, що поховали його з почестями й насипали над місцем поховання Небаби високу могилу.

ПОЛКОВНИКИ «БАТЬКА ХМЕЛЯ»

Запорожець у розвідці

Степан Пободайло (Подобайло) (?–1654)

Чернігівським полковником Степан Пободайло був призначений у 1651 році. Він походив із Чернігівщини, із селянської родини. У молоді роки досить довго служив драгуном у польському війську, але на початку 1648 року перейшов на бік Богдана Хмельницького і був призначений сотником Чернігівського полку. У червні 1649 року «батько Хмель» зробив Пободайла наказним полковником і відправив його у район Лоева на допомогу козацьким загонам Михайла Кричевського. Але польсько-литовські війська примусили Пободайла відступити.

У 1650 році наказний полковник брав участь у поході української армії до Молдавії, а в наступному році на нього був покладений обов'язок очолити українську військову місію до литовського князя Я. Радзивілла. У червні 1651 року Пободайлові вдалося врятувати Чернігів від литовських військ, і наступного року він отримав посаду чернігівського полковника та наказного гетьмана Сіверського і Задніпровського. У 1652–1654 роках Степан Пободайло очолював боротьбу проти польської шляхти на Лівобережжі, брав безпосередню участь у переговорах із московським посольством у Переяславі.

Влітку 1654 року під час штурму фортеці Старого Бихова полковник загинув. Оскільки козацький ватажок встиг на власні кошти побудувати в Чернігові Троїцько-Іллінський монастир, його тіло було поховане у цій обителі.

Лаврін Капуста

(17 ст.)

Ім'я городового отамана Лавріна Капусти з'являється в Реєстрі Війська Запорозького з 1649 року. Тоді він належав до Осавульського куреня Чигиринського полку — елітного підрозділу найдобірнішої військової частини. У цьому ж реєстрі згадуються також Василь і Пархом Капустенки — цілком можливо, що це були сини отамана.

Лаврін Капуста відав будівництвом нових та ремонтом старих замкових укріплень, розташуванням іноземних делегацій, організацією

особистої безпеки гетьмана Хмельницького. До того ж він виконував численні «делікатні» доручення. Деякі дослідники минулого вважають, що городовий отаман Капуста також керував розвідкою та контррозвідкою козацького війська. Обдарований полководець, дипломат, розвідник, господарник, він зостався «темною конячкою» української історії. Насправді, й гетьман, і його правиця Лаврін були варті один одного.

Капуста, як можна пересвідчитися з його діяльності, отримав неабияку освіту, але у якому з освітніх закладів він навчався, невідомо. До нашого часу збереглися тільки згадки про те, що

На початку Визвольної війни Лаврін Капуста був у підпорядкуванні в наказного гетьмана Барабаша. У жовтні 1648 року полковник очолював корпус під Львовом і здійснив похід на Городок, знищивши там шляхетську заставу, та під Перемишль. Якщо відомості про походження роду Хмельницьких із Перемишльської землі є правдивими, гетьман і городовий отаман могли бути знайомими ще за часів навчання в єзуїтському колегіумі у Львові, а їхні батьки мали знати одне одного ще раніше. Може тому між Хмельницьким і Капустою панувала повна довіра.

Ю. Брандт. «Козак на коні»

чи батько, чи якийсь близький родич Лавріна значився у списках студентів Болонського університету. Можливо, відповідно до традицій того часу, у всесвітньо відомому університеті навчалась ціла династія «Капуст з Галичини».

Ось чому полковник Капуста легко погодився на зниження у званні й став городовим отаманом Суботова — міста, де була розташована гетьманська резиденція. При цьому він отримав надзвичайно широкі повноваження й узяв на себе піклування про безпеку гетьмана, якого переслідували постійні змови і зради в найближчому оточенні. Капуста міг, навіть не зважаючи на дипломатичну недоторканість, затримувати кожну підозрілу особу, навіть якщо вона була послом іноземної держави.

Таємні доручення «батька Хмеля» городовий отаман також виконував постійно. Саме він приніс гетьманові звістку про те, що Земський Собор у Москві ухвалив рішення про майбутнє підданство України. Останнє ж дипломатичне та, мабуть, розвідувальне доручення суботівський отаман виконав у Стамбулі у квітні-травні 1657 року. А через кілька місяців Хмельницький пішов із життя.

Після цього прізвище Лавріна Капусти з історичних документів просто зникло.

«ТЕМНІ КОНЯЧКИ»

Ю. Брандт. «Приборкання дикого коня»

Нестор Морозенко

(Станіслав Морозовицький)

(?—1649)

Нестор Морозенко, він же Станіслав Морозовицький, народився в селищі Кровинка на Тернопільщині, але рік його появи на світ історикам невідомий. Взагалі цю людину досить довго вважали вигаданою особою, бо вона залишила по собі більш відчутний слід у народній творчості, ніж в офіційних документах.

Один із найактивніших учасників Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, Станіслав Морозовицький з 1638 року був полковником реєстрового козацтва. Січовики вважали свого полковника справжнім лицарем, людиною, яка не знала, що таке страх. Морозовицький

встигав бути всюди, де була потрібна його допомога: під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Кам'янцем-Подільським, Львовом. Шляхтич за походженням, він із власної волі прийняв православну віру та ім'я Нестор; поляки боялися й ненавиділи Морозовицького, а дехто з них навіть вважав «перевертня» нечистою силою. Знаменитий козацький ватажок був людиною не тільки хороброю та невтомною, а й дуже розумною, прекрасно освіченою. Недарма «батько Хмель» дуже любив і високо цінував цього воїна, наблизивши його до себе. Що ж до звичайних запорожців, то вони не замислюючись виконували накази свого отамана, якому беззастережно довіряли.

Польський уряд, до речі, неодноразово намагався позбутися небезпечного супротивника. Кілька разів до Морозовицького підсиляли вбивць, влаштовували на нього засідки, але полковник обходив усі пастки, а найманих убивць якимсь чином викривали раніше, ніж вони встигали зробити свою чорну справу.

Герой народної пісні «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче», загинув у битві за Збараж 28 липня 1649 року. Якщо вірити народним переказам, навіть отримавши три смертельні поранення, він не впав на землю. Так і залишався стояти, поки його серце не перестало битися...

Поховали Нестора Морозенка урочисто: зі славним отаманом прощалися всі козацькі полки, всі стяги були приспущені; після останнього салюту, яким козацьке військо вшанувало пам'ять Станіслава Морозовицького, його тіло було віддано землі. На могилі доблесного лицаря насипали курган. Розповідають, що після цього заюшила справжня злива — наче саме небо плакало разом із козаками...

Ф. Рубо. «Атака запорожців у степу»

Данило Нечай

(1612 — 1651)

Данило Нечай — визначний військовий і політичний діяч, один з організаторів національно-визвольних змагань українського народу, — походив із родини руського православного шляхтича. Перебіг його дитинства та юності лишаються невідомими. За одними даними, цей рід мешкав у Мстиславському воєводстві, за іншими — на Поділлі, і тільки перед самою Хмельниччиною Нечай перебрався на Київщину. Як би там не було, ще на початку 40-х років 17 століття ця родина підтримувала сталі відносини з місцевими козаками. На той час сам Данило Нечай займав посаду брацлавського полковника.

За історичними документами, у 1648 році козацький ватажок поділяв наміри Богдана Хмельницького, мав із ним постійний зв'язок. Саме Данило став одним з організаторів козацького повстання в Україні. Звісно ж, і в боях із польськими арміями полковник узяв найактивнішу участь: напередодні Пилявецької битви Нечай узяв під своє командування гарнізон міста Старокостянтинів. Під час походу в Галичину він зі своїми козаками захопив замок у Бродях, а потім взяв в облогу Замостя.

Фортеця у Меджибожі. Сучасний вигляд

Наступного року полковник отримав особливе завдання від гетьмана: йому доручалося очолити авангард української армії. Першим кроком Нечая на цьому шляху стала поїздка до Брацлава, де розташувався його полк. Із собою козацький ватажок привіз «хоругов багату, шовкову, щирим золотом київськими черниціями гаптовану». Разом із Нечаєм до Брацлава поїхали також його молодші брати Іван (пізніше він став білоруським полковником) та Юрій. Богдан Хмельницький ставив перед своїм «призначенцем» досить складне завдання: здобути Меджибіж і вийти в тил польських військ, але «батько Хмель» знав, кого відрядити з такою місією.

Ю. Брандт «Повернення переможців»

Якщо на початку бойових дій Данило Нечай цілковито підтримував «батька Хмеля» і його політику, то з часом його погляди на майбутнє України змінилися. Він очолив «непримиренних», яких вистачало серед козацького керівництва, і з того моменту між Данилом, якого гетьман вважав другою після себе людиною у війську, і Богданом Хмельницьким почали точитися серйозні суперечки. Так, Нечай не був у захваті від Зборівської угоди, бо мав переконання, що козацька армія повинна продовжити боротьбу, і шанси на перемогу над ворогом дуже великі. У квітні 1650 року, коли в Києві проходили переговори з комісаром польського короля Адамом Киселем, полковник почав вимагати, щоб «жоден із шляхти, а поготів із панів римської віри, не важився за лінію їхати, тільки аби слуг своїх, і то русинів, до своїх маєтків посилати». Коли ж в Україну стала повертатися польська шляхта, полковник активно супротивився цьому, заважаючи полякам панувати у власних маєтках. Нечай організував переговори з кримським ханом, сподіваючись отримати допомогу в боротьбі проти шляхти; крім того, всупереч Зборівській угоді, він зі своїми козаками захопив Шаргород і Браїлів. Полковник також організував економічну блокаду західних районів Поділля. Селян і міщан із тих земель він почав масово переселяти на козацьку територію. І не дивно, що польський уряд уважав Данила Нечая одним із найнебезпечніших ворогів, «найгіршим бунтарем»; король постійно вимагав від Хмельницького показово покарати впертого полковника і засудити його до страти.

ПЕРШИЙ ПІСЛЯ ГЕТЬМАНА

С. Васильківський. «Воевода Адам Кисіль»

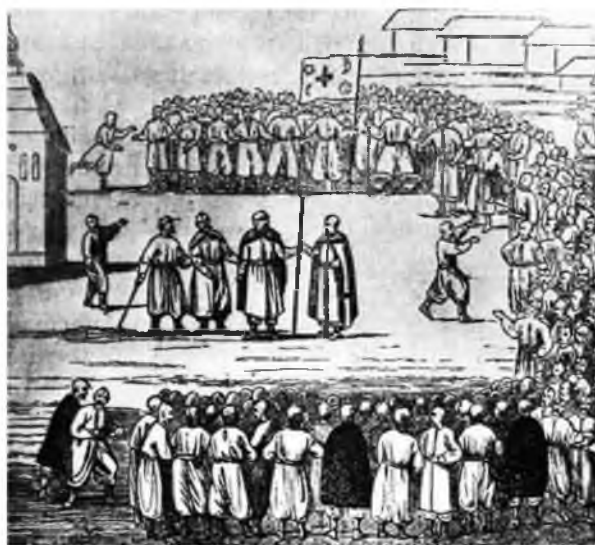
Восени 1649 року полковник очолив селян і міщан Поділля, які «не бажали повертатися в попереднє рабство». Трохи пізніше він став одним з воєначальників, дії яких, власне, і визначили результати Збараської облоги та Зборівської битви. Після цього Данило відправився на південно-західні кордони Війська Запорозького; аж до початку 1651 року він зі своїми козаками обороняв лінію Красне—Мурафа—Шаргород—Чернівці. Крім того, у вересні 1650 року Нечай очолював козацькі полки, які за наказом гетьмана здійснили блискучий похід у Молдавію. Тоді повстанці вщент розбили військо молдавського господаря Василя Лупула і захопили столицю країни. Через це господар був змушений піти на укладання союзного договору з Військом Запорозьким. Наступного року Нечай знову отримав особисте завдання Хмельницького: треба

було повернути до Криму татарські загони і водночас захистити місцеве населення від їхніх нападів.

Далеко не всі дії Данила Нечая влаштовували гетьмана, але «батько Хмель» розумів, що такими союзниками не доводиться нехтувати. Коли українсько-польські відносини почали загострюватися, у прикордонних районах провокації з боку поляків почали виникати майже не щодня; до Хмельницького постійно надходили повідомлення про приготування коронної армії до походу в Україну. Тому з кінця 1650 року за особистим наказом гетьмана Нечай займався посиленням захисту українських кордонів. Також він видав мобілізацією козацьких загонів.

Двадцятого лютого 1651 року Данило Нечай перебував у містечку Красне. Саме в той день загони, якими командували польські гетьмани Калиновський і Лянцкоронський, непоміченими перетнули кордон і зненацька вдарили по містечку. Полковник не відступив, а почав налагоджувати оборону. Він загинув у нерівному бою, і козаки вивели тіло свого ватажка з палаючого містечка.

Поховали Данила Нечая неподалік від селища Черемошного (Вінницька область). Коли скорботна звістка про загибель брацлавського полковника дійшла до Богдана Хмельницького, той розпорядився, щоб панахиду по душі Нечая відправляли у всіх православних церквах України. А про героїчну оборону Красного і про Данила Нечая народ склав одну з найчудовіших пісень «Ой з-за гори високої, з-під чорного гаю...»

Козацька рада

Представники старовинного старшинсько-козацького роду Гамалій у 17–18 століттях завжди з'являлися там, де творилася історія України, де вирували найважливіші події. Вони були сотниками, полковниками, наказними гетьманами, про діяльність та подвиги цих людей неодноразово згадує «Історія русів».

Рід цей бере початок від реєстрового козака черкаської сотні Михайла Гамалії, який у 1662 році став черкаським полковником. Це дуже непересічна постать, але сини полковника, Григорій та Андрій, стали найбільш відомими представниками знаменитої родини.

Григорій Гамалія

(? – 1702)

У 1663 році згадується в історичних документах як пирятинський сотник; надалі, з перервами, він займав посаду лубенського полковника у 1664–1666, 1668–1670 та 1687–1688 роках. Григорій Гамалія брав участь у Національно-визвольній війні 1648–1657 років під проводом Богдана Хмельницького; у 1655 році він разом зі своїм загоном здобув фортецю Корсунь.

За своїми політичними уподобаннями Григорій Гамалія був прихильником гетьмана Івана Виговського, і в 1659 році за його дорученням очолив дипломатичну місію до турецького султана Мегмеда IV. У 1665 році лубенський полковник отримав дворянський титул; талановитого військового діяча цінував також гетьман Брюховецький, який направляв Гамалію з посольством до московського царя Олексія Михайловича в 1668 році, а в 1688 році — до Стамбула, обговорювати з турецьким урядом умови переходу України під протекторат Османської імперії.

У 1668 році Григорій Гамалія перебрався на Правобережжя: він підтримував гетьмана Петра Дорошенка і під його

Григорій Гамалія

Мгарський Спасо-Преображенський монастир

ГАМАЛІЇ НА ВСІ ЧАСИ

Ю. Коссак. Похід Хмельницького з Тугай-Беєм

рукою зробив стрімку кар'єру. Вже наступного року Григорій отримав чин охотницького полковника, у 1672—1673 роках виконував обов'язки полковника паволоцького, у 1774 році став спочатку генеральним осавулою, а згодом і наказним гетьманом.

Пізніше Григорій Гамалія повернувся на Лівобережжя, де знову обійняв посаду лубенського полковника (1687—1688). Своє життя цей видатний представник роду Гамалій закінчив у містечку Лохвиця; поховано його було біля церкви Різдва Богородиці. Дружина колишнього гетьмана заповіла частину його маєтностей київському Михайлівському Золотоверхому та Мгарському Спасо-Преображенському монастирям.

Ще одна людина з роду Гамалій гідно підтримала славу своїх предків. Микола Федорович Гамалія (1859—1949) був відомим російським мікробіологом та епідеміологом. За свої досягнення цей учень видатного французького вченого Луї Пастера отримав звання почесного академіка АМН СРСР. Саме цей Гамалія у 1886 році разом з І. Мечниковим організував в Одесі першу в Росії пастерівську станцію для боротьби зі сказом, чумою, холе-

рою, тифом. Наприкінці 80-х років 19 століття, коли на Пастера посипалися звинувачення у шкідливості його вакцин для здоров'я людей або їх повній недовірливості, Микола Гамалія зробив справжній козацький вчинок — у присутності кількох лікарів прищепив собі пастерівську сироватку проти сказу. Тільки після цього комісія медиків змогла пересвідчитися в абсурдності звинувачень, висунутих проти французького бактеріолога.

Брат Григорія Андрій Гамалія (?—1696) був лохвицьким сотником, а потім від 1684 до 1694 року — генеральним осавулою (тобто обіймав вищу службову посаду в гетьманській адміністрації), він також виконував обов'язки наказного гетьмана. Сини Андрія Михайловича, Михайло та Антін, теж «пішли по військовій частині». Але їх доля склалася невдало: Михайла, знаного військового діяча, генерального осавулу у 1707—1709 роках, примусили відбувати заслання в Москві за зв'язки з гетьманом Іваном Мазепою; Антіна ж, який Мазепу активно підтримував, заслали аж до Сибіру.

Цікаво!

• Майже всі козацькі старшини за часів Богдана Хмельницького були освіченими людьми. Вихованці європейських університетів і колегіумів працювали в державних, судових, гетьманських, полкових, сотенних канцеляріях, були вони і серед простих січовиків. Наприклад, Станіслав Морозовицький на початку 17 століття закінчив Падуанський університет, Максим Кривоніс, можливо, студіював у Лейдені, а родич гетьмана Іван Хмельницький навчався у Кенігсберзькому університеті.

• Богдан Хмельницький брав шлюб тричі. Його першою дружиною і матір'ю всіх дітей гетьмана була Ганна Сомківна — донька багатого переяславського купця. Ганна передчасно померла. Другий шлюб на початку 1649 року зв'язав Хмельницького з колишньою жінкою його ворога Чаплинського — Мотроною, найбільшим коханням у житті гетьмана. За підозрою у зраді в травні 1651 року її було страчено сином «батьки Хмеля» Тимошем. Улітку 1651 року гетьман одружився втретє з корсунською міщанкою Ганною Золотаренківною. Ця розумна та прониклива жінка стала радницею Хмельницького та розпорядником сімейного скарбу. Ганна надовго пережила чоловіка; у 1671 році вона постриглася в черниці Києво-Печерського жіночого монастиря, узявши у чернецтві ім'я Анастасія.

Великий гетьман мав двох синів і чотирьох дочок, але їх долі склалися так, що шляхетний рід Хмельницьких згас ще до кінця 17 століття.

• 25 серпня 1657 року Богдан Хмельницький був похований у місті Суботіві, в Іллінській церкві, яку він сам і збудував. Вона мала стати родовою усипальницею Хмельницьких. Але після смерті забальзоване тіло гетьмана зникло, і досі невідомо, де саме воно є. Існує дві версії цієї події — польська й українська. За польською версією воевода Стефан Чарнецький 1664 року напав на Суботів, викопав домовину з тілом гетьмана, спалив і попів вистрілив із гармати. Український варіант це припущення повністю відкидає: мовляв, тіло Богдана було перепоховано вірним Лавріном Капустою, щоб не допустити над ним ніякої наруги. Нове місце поховання

Іллінська церква. Суботів

знало дуже обмежене коло осіб, які в ході козацьких війн загинули. Припускають, що ймовірним місцем перепоховання праху великого гетьмана могла бути «Семидубова гора» у с. Ієківці, що неподалік Суботова, але доказів цьому поки що немає.

• Підписаний обома сторонами текст Переяславської угоди, за якою Україна та Московія заключили військово-політичний союз, так і не вдалося знайти в архівах. Російські та українські історики досі сперечаються про її зміст, спираючись на чернетки угоди. Дійсність же була такою: козаки привезли до Москви проект договору, за яким Україна віддавалася під протекторат Москви зі збереженням основних прав і вільностей Війська Запорозького — тобто фактично зі збереженням основ державної самостійності. Московське посольство ж одразу після Переяславської Ради почало збирати по українських містах і містечках письмові записання на вірність московському цареві. Часто-густо це робилося по кабаках, за дрібні гроші. За їхнім ствердженням, записалися майже 123 тисячі осіб, що, на погляд московитів, давало право царю перетворити країну на частину російських володінь. У той же час відмовилася від присяги значна частина старшини, зокрема Іван Богун, Осип Глух, Іван Сірко, Михайло Ханенко, Брацлавський, Уманський та Кропивнянський полки, а у Полтавському полку царських представників до того ж пригостили киями. Не присягнули також уся Запорозьська Січ, ряд міст, зокрема, Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косівим, видатним церковним діячем.

РОЗКОЛОТА ТА СТРАЖДЕННА

Практично одразу зі смертю Богдана Хмельницького почався небачений досі наступ на права, щойно здобуті Україною. І хоча певний час ще зберігалася і діяла структура Української гетьманської держави з усіма притаманними їй інституціями, реальну владу поступово прибирала до своїх рук Москва. Цей трагічний період позначений запеклою боротьбою між представниками козацької верхівки, які не спромоглися поставити інтереси держави вище за особисті, масовим братовбивством, загальним занепадом господарства та торгівлі. Тому він і увійшов в історію під зловісною назвою «Руїна».

Під час Руїни Україну було поділено по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці дві половини ворогували між собою. Сусідні держави — Польща, Московія, Османська імперія —

знову й знову втручалися у внутрішні справи України, тому українська політика відзначалася намаганнями підтримувати приязні стосунки з тією чи іншою силою. Українську православну церкву 1686 року було підпорядковано Московському Патріархатові.

Гірше за все була відсутність справжнього загальнонаціонального лідера, який би міг продовжити справу Богдана Хмельницького. Серед гетьманів України за часів Руїни були такі, що віддали всі свої сили, щоб вивести країну із загрози нападу, але їхні зусилля виявилися марними. Більшість же політичних лідерів цього періоду були яскравими особистостями, але мали вузькі погляди і не спромоглися здобути широкої народної підтримки. Вони перетворили знекровлені внаслідок міжусобної боротьби українські землі в об'єкт зазіхань могутніх сусідів.

Іван Виговський

(? —1664)

Іван Виговський народився на початку 17 століття на Київщині. Він походив зі старовинної української православної шляхти, родове гніздо якої було у Вигові, що на Овруччині в Київському воєводстві. Батько майбутнього гетьмана служив у київського митрополита Петра Могили. Майбутній гетьман дістав добру освіту, ймовірно в Києво-Братському колегіумі, чудово володів крім української мови ще й церковнослов'янською, польською, латинською, російською, був вправним каліграфістом.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у війську Речі Посполитої. В роки правління короля Владислава IV (1632—1648) він відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто — турецько-татарської агресії. В 1638 році Виговський став писарем при комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким. Тоді ж Виговський познайомився та зав'язав дружні стосунки з Богданом Хмельницьким — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького. У складі польського війська він брав участь у битві при Жовтих Водах, бився хоробро, але потрапив у полон до татар. Тричі тікав, але невдало, й тоді його прикували до гармати. Бранця врятував Богдан Хмельницький, викупивши його в хана Іслам-Гірея III. Тоді Іван Виговський склав гетьману присягу на вірність і додержав її.

Після кампаній 1648—1649 років Іван Виговський брав участь у поході на Молдавію, у Берестецькій битві, в організації оборони Білої Церкви та в укладенні нового мирного договору. У 1653 році він відіграв важливу роль у переможних боях під Жванцем, але зрада татарського хана не дала їй тут можливості остаточно розгромити ворога. Це спонукало уряд України до посилення зв'язків із Московською державою та до укладення з нею військово-політичного союзу. Виговський був одним із найбільших прихильників Переяславської угоди 1654 року. Однак невдовзі Москва зра-

Гетьман Іван Виговський

дила Україну й уклала сепаратне перемир'я з Річчю Посполитою у Вільні. Це показало її справжні наміри та змусило Хмельницького шукати нових союзників. Було укладено союз зі Швецією, Трансільванією і Бранденбургом, унаслідок чого українські козаки брали участь у взятті Варшави, Кракова, ряду інших польських міст. Річ Посполита опинилася на краю загибелі, й її історики з жахом згадували про добу «потопу» — 1655—1657 роки. Саме тоді фортуна відвернулася і від Української держави. Москва не полишала намірів перетворити Україну у свою колонію. У цей час помер Богдан Хмельницький, і країна втратила загально-визнаного лідера.

Богдан Хмельницький ще за життя волів передати булаву своєму молодшому сину Юрієві. Фактично волю гетьмана було виконано: на Чигиринській раді 1657 року старшина по-

На козацькій службі Виговський став особистим писарем Богдана Хмельницького. Разом із самим гетьманом він став упорядником «Реєстру Війська Запорозького 1649 — початку 1650 років», де його згадано вже як генерального писаря козацької держави.

Існують підстави вважати, що саме Виговський відіграв одну з провідних ролей у створенні розвідки й контррозвідки України. Його агенти постійно діяли у Польщі, Литві, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, Османській імперії, Кримському ханстві, придунайських державах.

РОЗСТРІЛЯНИЙ РЕГЕНТ

клала гетьманські обов'язки на генерального писаря Івана Виговського, але тільки до досягнення Юрієм повноліття. Виговський став гетьманом-регентом. В його особі Українська держава здобула досвідченого політика, вмілого адміністратора та дипломата, хороброго й талановитого воєначальника. І все ж він поступався Богданові Хмельницькому, хоча і вмів знаходити компроміси у найгостріших ситуаціях.

У 1658 році гетьман зіткнувся з потужною опозицією, яку очолювали полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Яків Барабаш — один із найбільших політичних авантюристів за всю історію України. До того ж Москва все нахабніше втручалася у внутрішні справи Української держави. Це призвело до російсько-української війни 1658—1659 років, і одночасно почалася громадянська війна в Україні. У такій ситуації Виговський круто змінив політику й уклав із Річчю Посполитою Гадяцьку угоду 1658 року. На його підставі Україна (під назвою Велике князівство Руське) мала входити до Речі Посполитої як рівноправний член конфедерації з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським. Це спричинило новий наступ Москви на Україну, і 9 липня 1659 року Виговський завдав нищівної поразки сотисячній царській армії під проводом воеводи Трубецького у битві під Конотопом.

Однак Гадяцький договір призвів до народного повстання проти Виговського, а нова хвиля виступів опозиції зробила лідером молодшого сина Богдана Хмельницького — Юрія, за спиною якого стояли полковники Іван Богун, Іван Сірко, Яким Сомко та інші. Війни на два фронти, та ще громадянської, Виговський не витримав і склав гетьманські повноваження.

Колишній гетьман переїхав на Волинь, що перебувала тоді під контролем Польщі, й дістав Барське староство. Він був сенатором Речі Посполитої та Київським воєводою, вступив до Львівського православного братства. Тим часом на Правобережжі спалахнуло могутнє антипольське повстання, котре було спрямоване й проти гетьмана Тетері, наступника Юрія Хмельницького. Той разом із польськими воєначальниками жорстоко придушував народні виступи. Коли поляки схопили вождя повстанців Дмитра Сулимку, було знайдено деякі докази того, що «мотором» усіх цих козацько-селянських бунтів був саме Іван Виговський. Його було заарештовано й позбавлено прав та привілеїв, які він мав як сенатор. Без всякого суду і слідства, навіть без королівського відома, колишнього гетьмана і найближчого сподвижника «батька Хмеля» засудили до розстрілу. Вирок було виконано 16 березня 1664 року. Згодом майже всіх нащадків і родичів Івана Виговського царський уряд заслав до Сибіру.

Іван Виговський під Конотопом

Юрій Хмельницький (1641–1685)

Юрій, молодший син Богдана Хмельницького, народився в 1641 році. Те, що про його життя до того моменту, як він вийшов на політичну арену, ми знаємо дуже й дуже мало, нікого не дивує. Майже про всіх українських політичних діячів того часу можна сказати те ж саме. Прикладом може служити біографія знаменитого батька Юрія, в якій й досі немало «білих плям».

Юрію дістався важкий тягар — роль сина видатної людини, від якого чекали більше того, на що він був здатен. Із молодих років він перебував під впливом різних старшинських угруповань, інтереси яких часто були майже протилежними. Його батько мріяв, щоб син став гетьманом, але чи хотів цього сам Юрій? До чого він прагнув, ми вже ніколи не дізнаємось. Тим більше, що хлопцеві роками змалку твердили: ти повинен, ти не можеш інакше.

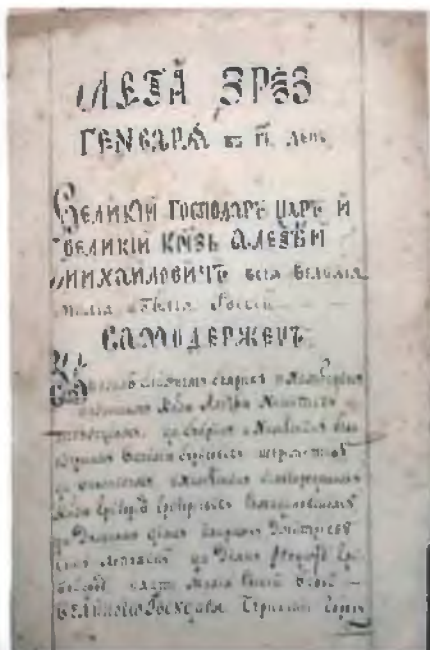
Волею «батька Хмеля» висунутий на гетьманство, він був обраний на цю посаду козацькою радою, яка відбулася в Чигирині 27 серпня 1657 року. Тоді через неповноліття він тимчасово передав владу у руки козацтва. А старшини зажадали віддати «регентство» до рук Івана Виговського. Тільки 11 вересня 1659 року в Гетьманівці, на Київщині, Юрій Хмельницький, якого підтримала сильна промосковська група старшини, став справжнім гетьманом.

Це був далеко не краший для країни вибір. Непевний у власних силах, Юрій пішов на повіді в московського уряду та його вповноваженого князя О. Трубецького. 17 жовтня того ж року Хмельницький поставив свій підпис під Переяславськими статтями, які обмежили суверенні права України, надали Москві право призначати своїх воєвод на її території і тримати свої залоги в Києві та ще в п'яти великих містах. Зрозуміло, що цей документ викликав у січовиків і більшості козацької старшини виправдане обурення.

У 1660 році козаки були вимушені виступити на боці московського війська проти Польщі і зазнали поразки від коронної армії; Юрій Хмельницький, щоб утримати булаву, різко змінив політичний курс і перейшов на бік Речі Посполитої. Тепер уже росіяни почали відступати, і під Чудновим капітулювали. 27 жовтня 1660 року Хмельницький уклав із Польщею Слободищенський трактат. Цей документ розривав союз із Москвою, скасовував Переяславські статті, відновлював союз із Польщею й гарантував автономію України. Козацька рада в Корсуні проти такого трактату нічого не мала. Чого не можна сказати про Москву; російський уряд підбив на бунт кілька лівобережних полків, а оскільки Юрій Хмельницький був неспроможним опанувати ситуацію, він прийняв єдине розумне рішення, яке було можливе у цьому випадку. На початку 1663 року нащадок «батька Хмеля» з власної волі склав із себе повноваження гетьмана і постригся у ченці під ім'ям Гедеона.

Гетьман Юрій Хмельницький

Переяславські статті

ТРАГЕДІЯ МОЛОДШОГО СИНА

Ю. Брандт. «Складання штандартів після битви під Чудновом»

Наступного 1664 року польський уряд звинуватив Хмельницького в зраді та ув'язнив його в Марієнбурзькій фортеці; протягом трьох років Гедеону-Юрію довелося провести в казематі, і лише по тому він отримав дозвіл оселитися в Уманському монастирі.

Та монастирське життя гетьмана тривало недовго. У 1670 році Умань захопили татари і Юрій Хмельницький став бранцем. Його відправили до Константинополя та ув'язнили в замку-фортеці Сім Веж. Одного разу він намагався втекти на волю, але не зміг подолати високого муру, був схоплений сторожею, покараний киями і прикутий ланцюгами до стіни каземату. Лише через довгий час турки повернули йому волю й зробили архимандритом в одному з грецьких монастирів.

Одночасно за посередництва французького посла маркиза де Ноантеля турецький уряд намагався використати Хмельницького для закріплення своїх позицій на Правобережній Україні.

У 1677 році Гедеона-Юрія відправили на батьківщину. По прибутті в Україну він звернувся до народу по підтримку, титулюючи себе «князем Малої Росії-України і вождем Війська Запорозького». Столицею «князівства» Хмельницький-молодший визначив місто Немирів. Протягом

1678—1679 років за допомогою турецького і татарського війська він намагався об'єднати лівий і правий берег Дніпра під своєю владою. Однак гетьману не вистачало сили і впевненості, час від часу він користався такими методами, які відштовхували від Хмельницького навіть найближчих друзів і прибічників. Завдяки хазяйнуванню турок і татар південне Правобережжя щораз більше знелюднювалося, мешканці міст і сіл масами тікали за Дніпро.

Після багатьох військових невдач і підписання у 1681 році так званого Бахчисарайського миру, який закріпив примирення між Московією, Туреччиною і Кримом, козаки скинули Юрія Хмельницького з гетьманства.

Це був ще не кінець. У 1685 році Туреччина знову привела Юрія до влади, але він настільки втратив свій вплив серед українців, що над ним почали відверто глузувати. Нарешті нащадку славетного Хмеля обридло бути маріонеткою в чужих руках. Він збунтувався, пішов проти волі турецького уряду, і поплатився за це життям. Юрія Хмельницького показово стратили в Кам'янці-Подільському турецькі яничари.

Так трагічно обірвалося життя людини, яка своєю діяльністю додала ще більше безладу і зневіри в добу, що отримала назву «Руїна».

Гетьман Іван Брюховецький

Іван Брюховецький

(бл. 1623—1668)

Іван Брюховецький був справжнім сином своєї епохи: талановитий інтриган, чудовий оратор, демагог, що навчився віртуозно керувати натовпом, але не отримав майже ніякої систематичної освіти. Кар'єру свою він розпочав службою при гетьмані Богдані Хмельницькому. За «Реєстром Війська Запорозького» у 1649 році Брюховецький входив до складу гетьманської Чигиринської сотні під прізвиськом «Іванець Хмельницького»; втім, літописець Самійло Величко стверджував, що він був довіреною особою «батька Хмеля» та його неповнолітнього сина Юрія.

У 1659 році невдоволення козаків політикою Івана Виговського настільки поширилося, що Юрій Хмельницький вирішив цим скористатися і прибрати гетьманську булаву до рук. Але спочатку треба було залучитися підтримкою запорожців. Тож Юрій відправив на Січ для переговорів того ж таки Брюховецького, який блискуче виконав це доручення, а сам... залишився на Січі.

Серед запорожців Брюховецький прожив від 1659 до 1662 року, і зовсім не тому, що полюбляв січовий уклад. Він добре розумів: Юрій Хмельницький порівняно з власним батьком — нездара, тому при ньому кар'єри не зробити. А саме здобуття високих посад і чинів було для майбутнього гетьмана сенсом життя.

Резиденція нового гетьмана Лівобережжя та його уряд розташувалися в Гадячі. Брюховецький вважав московського царя єдиним законним володарем України, натомість, правобережний гетьман Павло Тетеря тримав руку польського короля. Тому протягом трьох років володарі земель обабіч Дніпра безперервно воювали. Нарешті у 1663—1664 роках козаки Брюховецького та московські війська довели Польщі, що заволодіти Лівобережжям їй не вдасться. Вони захопили Канев, Черкаси та Білу Церкву, розорили чимало правобережних міст. Однак Чигирин Брюховецькому не скорився, а потім під тиском вояків Тетері та польського уряду гетьман був змушений відступити за Дніпро.

На той час запорожці вважалися єдиною авторитетною суспільно-політичною силою, відданою Україні. Обурені відновленням Гадяцької угоди 1659 року, вони відмовилися підкорятися Юрію Хмельницькому й вирішили обрати нового гетьмана. На Лівобережжі спалахнула боротьба за владу. Головними претендентами на булаву вважались наказний гетьман Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко. Сомка підтримувала заможна старшина, а Золотаренка — прості козаки. Невідомо, чим би закінчилась справа, але обидва претенденти почали обливати один одного багнюкою і вдалися до підступних інтриг, заграючи з Москвою. Саме тоді Іван Брюховецький зрозумів, що його час настав. Улітку 1662 року в супроводі січовиків він прибув до московського воеводи князя Григорія Ромодановського, запевнив, що не підтримує ні Сомка, ні Золотаренка і пропонує запорожцям і московським військам об'єднатися та разом виступити проти Юрія Хмельницького. Січовики ж запевнили князя, що згодні підтримати тільки Брюховецького — «кандидата від народу». Після тривалих перемовин Ромодановський почав довіряти гостю й виставив його перед царем як найбільш прийнятний для Москви претендент на гетьманство.

ОБРАНЕЦЬ «ЧОРНОЇ РАДИ»

Як державний діяч гетьман Іван Брюховецький не виправдав сподівань співвітчизників. При розв'язанні будь-яких питань він діяв виключно з позицій власної вигоди. Отримавши жадану булаву, він одразу ж забув про свої обіцянки піклуватися про народ. Навіть найменше невдоволення на адресу гетьмана закінчувалося для необережних арештами, конфіскаціями майна та стратами. Такі дії аж ніяк не сприяли зростанню популярності Брюховецького. У серпні 1695 року в Чигирині з'явився новий правитель — потомок старовинного козацького роду Петро Дорошенко. Він відзначався виключними здібностями, гнучким розумом, отримав прекрасну освіту і мав повагу козаків. Поява могутнього та популярного конкурента налякала Брюховецького, і він негайно почав діяти. У вересні 1665 року гетьман прибув до Москви, де підписав із царем угоду, яка ще жорсткіше обмежувала державний суверенітет України. За це він благов розмістити російських вояків у великих містах на лівому березі Дніпра. Однак результат таких дій гетьмана виявився несподіваним — усе Лівобережжя завирувало. День у день козаки та селяни готувались повстати проти чужинців.

Брюховецький швидко зрозумів, що накоїв. Він навіть не уявляв собі, якої шкоди спричинять московські війська Україні. В 1666 році московські воєводи почали поголовний перепис населення, обклали українців подушними податками, які йшли до московської казни, почали забирати прибутки з торгівлі та винокуріння, отримали юрисдикцію над некозацьким населенням країни. Гетьман втратив право підтримувати стосунки з іншими державами і навіть вимушений був просити прислати в Україну митрополита з Москви.

Через рік в Андрусові під Смоленськом Московське царство підписало мирну угоду з Польщею. Згідно з нею Україна ділилася на дві частини: лівий берег залишався у власності Росії, а правий отримувала Польща. Що ж стосується Січі, то вона потрапляла під протекторат обох держав.

Розуміючи, що булава от-от вислизне з його рук, гетьман Брюховецький, який вже отримав боярський сан, угнув таке, що на кілька століть забезпечило йому місце в списку, який щонедалі читався в усіх московських церквах і починався зі слів: «Да будуть прокляті на віки віків злі крадії та розбійники...» у 1667 році цей природжений інтриган почав готувати антимосковське по-

встання. Таємна рада з цього питання відбулася в Гадячі 19 січня 1668 року. Вже 18 лютого з Гадяча було видворено московські війська, а воєводу-чужинця посаджено до каземату. Одночасно Брюховецький вирішив просити протекції у Туреччині і почав переговори з Петром Дорошенком про створення єдиної української держави і проведення Ради Війська Запорозького з тим, щоб обрати чільника об'єднаної України. Нарешті обидва гетьмани, кожний зі своїм військом, зустрілися на Сербинському полі неподалік від Котельви. Їхні козаки розбили табори в кількох сотнях метрів один від одного у підніжжя кургану Сербина могила. Дорошенко піднявся зі своєю охороною на вершину кургану і закликав Брюховецького для перемовин. Але той відмовився, і тоді козаки, послані правобережним гетьманом, спробували його схопити, але невдало. Втім, це вже не мало значення — вояки Брюховецького почали масово переходити під руку Дорошенка.

І хоча Дорошенко пізніше стверджував, що він аж ніяк не бажав смерті Брюховецького, козаки схопили-таки лівобережного гетьмана, прикували до гармати, а потім забили на смерть. Часи були жорстокі, а розправа швидкою. Ніхто з українських літописців навіть не поспівчував Іванові Брюховецькому, який пішов із життя у віці 45 років, бо всього п'ять років тому він таким же звіряче жорстоким чином позбавився власних конкурентів — Якимом Сомком та Василям Золотаренком.

С. Васильківський. «На варті»

Павло Тетеря

(Моржковський-Тетеря)

(бл. 1620—1671)

Павло Тетеря увійшов в історію як гетьман Правобережної України і визначний дипломат. Він народився у родині українських шляхтичів і близько 1637 року закінчив уніатську школу в Мінську, вільно володів кількома мовами. У 1639 році Павло Тетеря влаштувався на службу до родини магнатів Празмовських у Мазовії, а з кінця 40-х років 17 століття посідав місце канцеляриста в Луцькому суді. Коли ж розпочалася національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, Тетеря подався до повстанського війська. Спочатку його прийняли до Переяславського полку писарем, але молодий козак швидко зарекомендував себе як талановитий дипломат, тож у 1649 році йому довірили очолити козацьке посольство до трансільванського князя Юрія II Ракоці. Власне, Тетеря став одним із творців українсько-трансільванського військово-політичного союзу, що склався у 1654 — 1657 роках. Дуже скоро жодні переговори в Чигирині вже не обходилися без участі цього хитрого та виверткого політика.

Крім політичного таланту, природа наділила Тетерю даром полководця. Навесні 1651 року йому було доручено керувати облогою Кам'яця-Подільського. Через два роки колишнього писаря обрали Переяславським полковником, і в новій якості Тетеря рішучо виступив проти союзу України з Московським царством. У березні 1654 року з волі Богдана Хмельницького він прибув до Москви, де саме велося обговорення умов українсько-московського політичного договору, а ще через рік, під час облоги Львова українсько-московськими військами, керував переговорами з польською стороною.

Слід сказати, що Павло Тетеря вважався одним із найбільш імовірних кандидатів на посаду гетьмана українського козацтва. Навіть Богдан Хмельницький, відчувши, що довго не проживе, запропонував розглядати Тетерю як свого наступника (син Хмельницького Юрій, якому батько волів передати булаву, був ще замалим). Але після смерті «батька Хмеля» Тетеря підтримував незалежницьку політику Івана Виговського і лише пізніше виступив на боці Юрія Хмельницького.

Гетьман Павло Тетеря

У 1658 році Іван Виговський, Юрій Немирич і Павло Тетеря розробили проект Гадяцької угоди з Польщею. Якби цей документ udało втілити в життя, це б докорінно змінило становище у всій Східній Європі. При королівському дворі до Тетері ставилися з повагою, він мав великий вплив на високопосадовців Речі Посполитої. Саме він у березні 1658 року зупинив похід коронного війська в Україну. Певна ж річ, створення Слободищенського трактату 1660 року теж не обійшлося без участі цього досвідченого дипломата.

Новий виток кар'єри Тетері прийшовся на жовтень 1662 року, коли Юрій Хмельницький зрікся булави. Козацька старшина, що зібралася на раду в Чигирині, проголосила гетьманом Павла Тетерю, який збирався продовжити політичний курс Івана Виговського і домогтися об'єднання України під своєю владою. Новий гетьман виступив союзником Польщі, однак перш за все дбав про інтереси власного народу. Так, Тетеря домагався від коронного уряду підтвердження привілеїв козацької старшини, відміни залежності православної ієрархії від римо-католицької, повернення православним храмів, захоплених уніатами. Гетьман домагався для України права самостійно підтримувати дипломатичні відносини з Молдовою і Волощиною, проводити мирні переговори з Московським царством.

Лівобережним гетьманам Якиму Сомку, а потім Івану Брюховецькому політичний курс сусіди прийшовся не до вподоби. Ті також мріяли про

МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКВОЮ

об'єднання України, але під рукою московського царя. Уникнути конфлікту було неможливо. У жовтні 1663 року біля Білої Церкви 24-тисячне козацьке військо, яке вів сам гетьман, приєдналося до 20-тисячної армії польського короля і численних татарських загонів. Союзники намагалися захопити лівий берег Дніпра, щоб встановити там владу гетьмана Тетері, і зайняти Смоленщину, яка 1634 року відійшла до Московського царства. До січня 1664 року об'єднана армія союзників зайняла більшу частину Лівобережжя, однак виконати поставлену задачу їй не вдалося: Тетеря був змушений повернутися на Правобережжя, бо отримав звістку про чергове селянське повстання, а поляки відступили на коронні землі.

Для Павла Тетері почалися вкрай важкі часи. На підвладні йому території тепер зазіхали одразу московські війська, лівобережні полки та запорожці на чолі з Іваном Сірком. Водночас кримські татари намагалися прибрати до рук Правобережну Україну аж до річки Горинь. Але за військовими клопатами гетьман не забував про політичні засоби врегулювання конфліктів. Він зажадав від польського короля проведення чергових переговорів із московським урядом, видалення кількох представників польського уряду з Правобережжя, а також звільнення з-за ґрат арештованих на той час Юрія Хмельницького та митрополита Тукальського-Нелюбовича. Одночасно Тетері доводилося приборкувати опозиційну українську старшину, не маючи підтримки населення, яке вбачало у гетьманові ставленика Польщі.

Дійшло до того, що він просто зневірився в подальшій боротьбі. У липні 1665 року Тетеря призначив наказним гетьманом Михайла

Кам'янець-Подільський

Ханенка, а сам із невеличким загonom козаків виїхав до Польщі й оселився у Варшаві. Слід зазначити, що свого гетьманства Тетеря ніколи не зрікався. Коли ж до влади в Річі Посполитій прийшов його заклятий ворог Міхал Вишневецький, український гетьман вимушений був покинути країну: його почали цькувати, конфіскували його маєтки, а самого Тетерю присудили до вигнання.

Деякий час він жив у Яссах у Молдавії. А в 1670 році в турецькому місті Едірне Тетеря зустрівся з турецьким султаном Мохаммедом IV і, згадавши старі дипломатичні навички, швидко переконав його розпочати війну проти Польщі. Довідавшись про те, хто стоїть за черговим конфліктом із Туреччиною, польські урядовці, щоб надалі уникнути подібних проблем, підіслали до гетьмана найманих убивць, які у квітні 1671 року отруїли гетьмана. Місце свого останнього спокою Тетеря знайшов в одній із православних церков у Едірне (Адріанополі).

Іван Сірко

(? —1680)

Вісім разів Запорозька Січ обирала Івана Сірка кошовим отаманом. Крім нього, жоден кошовий не отримав такої шани серед січового товариства. Україна в 60—70-ті роки 17 століття не знала людини, яка б могла зрівнятися популярністю з Іваном Сірком, великим полководцем, мужнім і відважним воїном. За спогадами сучасників, він був людиною розважливою, мудрою, демократичною, глибоко віруючою, скромною майже до аскетизму. За звичками, кажуть, Сірко нагадував київського князя Святослава. На відомій картині Іллі Рєпіна «Запорозьці пишуть листа турецькому султану» відтворено вигаданий образ цього легендарного козацького ватажка. Після смерті Богдана Хмельницького, тільки Іван Сірко не виявив бажання втрутитися в боротьбу за гетьманські клейноди і використати свою славу й популярність задля захоплення влади. Разом із Запорозькою Січю не прийняв він присягу цареві в 1654 році; не приїхав і на Переяславську раду, однак підтримував старшин промосковської орієнтації. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років кошовий, обраний кальницьким полковником, організовував походи проти турецько-татарських нападників і завдав ударів по фортецях Іслам-Кермен та Очаків. У 1663 році Сірко здійснив два походи на Перекоп.

Фортеця Жванець

Польський король Ян Казимір спробував переманити популярного ватажка на свій бік, але Сірко тільки посміявся з цього. Тим часом на Правобережжі спалахнуло народне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері. Душею повстання став Іван Сірко. Навесні 1664 року землі від Дністра до Дніпра були визвалені з-під влади Речі Посполитої. Після цього Іван Сірко вирушив на Слобожанщину. Але тільки-но до Сірка дійшла звістка про народне повстання проти царських воєвод, він знову занурився у вир боїв. Отаман очолив повстанців, а згодом Сірка було обрано харківським полковником. У тому ж році він прийняв участь у Харківському повстанні, після чого повернувся на Запорозжя і протягом року разом із донськими козаками встиг провести чотири

Отаман Іван Сірко

Славетний кошовий народився на початку 17 століття на Поділлі у сім'ї дрібного православного шляхтича. У листі до російського царя Олексія Михайловича сам Сірко згадував, як наприкінці 20-х років разом із Богданом Хмельницьким брав участь у морському поході запорозьких козаків до турецької фортеці Трапезунд. У 1646 році Сірко і Хмельницький перебували у Франції; там кошовий воював під Дюнкерком, підтримуючи армію принца Конде. Легендарний козак покрив себе славою за часів Визвольної війни українського народу і особливо відзначився в 1653 році у битві під Жванцем.

Протягом чверті століття Іван Сірко стояв на сторожі рідної землі, охороняючи її від турецько-татарських орд. Він здійснив понад сто походів у Крим і ногайські улуси, створив регулярну розвідку в степу й на Низу Дніпра, влаштовував засідки біля переправ, обіч шляхів, у гирлах річок, громив татарські загоны-чамбули, що поверталися з полоненими і здобиччю до Криму. Такої відсічі чужинські орди не отримували більше ніколи, адже за весь час своєї діяльності Сірко не мав жодної поразки від ворога! Це явище є унікальним у світовій військовій історії.

СЛАВА ЗАПОРОЗЬКА

І. Рєпін. «Запорозжці пишуть листа турецькому султанові»

У 1667 році, після Андрусівського перемир'я між Московією та Польщею, Сірко зайняв гостро антиросійську позицію. І не дивно: за цією угодою цар віддав Польщі Правобережжя, а Запорозька Січ потрапила під владу двох держав одночасно. Однак про татар і турків отаман теж не забував. Восени 1667 року Сірко разом з отаманом Іваном Рогом здійснили один з найвдаліших походів на володіння кримського хана. За словами літописця Григорія Самовидця, козаки «орду зламали, і мусив хан уступати». Більше 2000 бранців — українців, росіян, білорусів — отримали свободу внаслідок цього походу, а 1500 з них пішли разом із визволителями на Запорозжжя.

походи на Крим. Тоді козакам вдалося частково зруйнувати Бахчисарай.

Ні турки, ні татари, ні шляхта нічого не могли заподіяти з непереможним лицарем степів, але його подолати зрада. У квітні 1672 року Івана Сірка підступно схопив та видав царському уряду полтавський полковник Федір Жученко, якого підтримали кілька інших старшин. Жученко висунув проти знаменитого запорожця брехливі звинувачення, маючи на меті не допустити появи Сірка на черговій козацькій раді. Зрадники тільки-но відібрали гетьманство у Демона Многогрішного й прагнули побачити на його місці Івана Самойловича. Але Іван Сірко міг претендувати на булаву. Кошового відвезли спочатку до Москви, а потім царський уряд без суду й слідства проголосив Сірка «державним злочинцем» і відправив його до Сибіру, у Тобольськ. Січ одра-

зу ж вирядила до Москви посольство, яке повідомило російський уряд, що татари почали частіше спустошувати українські землі. Також і польський уряд попереджав: через відсутність Сірка загроза нападу Османської імперії на Росію та Польщу стрімко зростає. Тож московський уряд був вимушений повернути кошовому волю.

Сірко повернувся додому й одразу ж вирушив у похід на Іслам-Кермен, а потім — на Очаків. За короткий час він встиг нагнати на татар і турків такий жах, що султан видав спеціальний фірман, у якому наказав молитися в мечетях за загибель Сірка. Але ще майже п'ять років минули в походах і боях, у яких Сірко не зазнав жодної поразки. Лише влітку 1680 року бойовий отаман раптом занедужив і першого серпня тихо покинув цей світ. Поховали його там, де зараз розташоване дно Каховського моря.

Петро Дорошенко (1627—1698)

Цей визначний український політичний та військовий діяч, гетьман України від 1665 до 1676 року, народився в Чигирині. Його батьки були нащадками знатного козацького роду. Петро Дорошенко отримав прекрасну освіту, вільно володів кількома мовами, у тому числі польською і латиною. Коли Петро подався до козацького війська, невідомо, але чи міг він у ті часи обрати для себе інший життєвий шлях?

У 1648—1657 роках Дорошенко приєднався до армії Богдана Хмельницького. На той момент він був звичайним козаком і писарем Чигиринського полку. Кмітливого хлопця помітив «батько Хмель» і почав надавати йому відповідальні доручення. Так, саме Дорошенко вів переговори з польським і шведським урядами. Після смерті Хмельницького Петро, який був противником союзу з Москвою, підтримував нового гетьмана Івана Виговського. У 1660 році Дорошенко здійснив подорож до Москви і там вимагав скасування деяких пунктів статей Переяславської угоди 1659 року. У 1667 році, після того, як Московська держава і Польща підписали Андрусівське перемир'я, яке нехтувало державними інтересами України, Петро Дорошенко вирішив укласти військовий союз із Кримським ханством і перейти під політичний протекторат Туреччини. У вересні того ж року українсько-турецьке військо примусило польський уряд визнати автономію Правобережної України. Саме тоді

Гетьман Петро Дорошенко

було встановлено українсько-польський кордон по річці Горині. А на початку літа того ж року гетьман на чолі козацького війська вирушив на лівий берег Дніпра, де саме розгорілося антимосковське повстання. Лівобережного гетьмана Івана Брюховецького було вбито,

Сердюки

Гетьманська булава за часів Руїни переходила з одних рук в інші. Але на кар'єру Дорошенка це не вплинуло: у 1663—1664 роках, при гетьмані Івані Тетері, він став генеральним осавулою, а в 1665 році отримав чин полковника Черкаського полку. Десятого жовтня 1665 року правобережна старшина, що збунтувалася проти Тетері, вважаючи його польським наймитом, обрала Петра Дорошенка тимчасовим гетьманом Правобережжя; козацька ж рада, що зібралася в Чигирині на початку січня 1666 року, затвердила вибір старшини.

Перш за все Дорошенко вирішив стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України. Він позбавився опозиції, заручився підтримкою київського митрополита Й. Тукальського і провів ряд важливих державних реформ. Для посилення фінансової системи Гетьманщини Дорошенко почав карбувати власну монету та встановив на українському кордоні митниці. Для освоєння нових земель на степовому пограниччі було створено новий Торговицький полк. Остаточною метою своєї діяльності Петро Дорошенко вважав об'єднання Лівобережної і Правобережної України.

ПРАГНУЧИ ДО ОБ'ЄДНАННЯ

Чигирин. Відбудована фортеця

і 8 червня 1668 року Петро Дорошенко став гетьманом всієї України. Сусідні держави не бажали змиритися з тим, що гетьманська влада в Україні стає дедалі міцнішою, тому й почали підтримувати супротивників Дорошенка. Кримські татари надали допомогу своєму ставленику запорізькому писарю Петрові Суховію, який також претендував на гетьманство. Дорошенко був вимушений повернутися на Правобережжя, залишивши на лівому березі Дніпра наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного. Із Суховієм і кримськими татарами Дорошенко поквитався на початку 1669 року за допомоги Івана Сірка та його козаків. Але Лівобережжя

Кримське ханство, Річ Посполита, Московське царство — Дорошенко розумів, що не зможе одночасно стримувати тиск стількох сильних супротивників. Тому в 1669 році гетьман уклав союзний договір з Туреччиною. Згідно з цією домовленістю, територія Української держави мала охоплювати землі від Перемишля до Путивля; українці отримували право вільного вибору гетьмана. Українська православна церква визнавалася автономною у складі Константинопольського Патріархату. Українці не повинні були сплачувати податки й данину на користь турецької казни, турки і татари не мали права споруджувати мечеті на території України та захоплювати бранців. Туреччина і Кримське ханство давали обіцянку не укладати мирних договорів із Польщею і Московією без згоди гетьмана. Після підписання цього документа Туреччина негайно оголосила Польщі війну.

гетьману так і не вдалося втримати в руках: уже в середині березня опозиційна старшина зібралася у Глухові й проголосили своїм гетьманом Дем'яна Многогрішного.

Ледве Дорошенко встигав вирішити одну проблему, як одразу ж з'являлися інші. Так, у вересні 1670 року гетьману знову довелося мати справу з черговим претендентом на булаву. На цей раз ним виявився ставленик польського уряду уманський полковник Михайло Ханенко. Розгромити загони Ханенка козацькі полки правобережного гетьмана змогли тільки в липні 1672 року, а у жовтні того ж року польський уряд, не маючи сил продовжувати війну, відмовився від своїх претензій на Правобережну Україну. Але на Правобережжя одразу ж «поклала око» Московська держава.

Із червня 1672 року Лівобережжям керував новий гетьман Іван Самойлович. 17 березня 1674 року його було проголошено гетьманом всієї України. У червні козацькі полки Самойловича разом із московською армією під командуванням воєводи Г. Ромодановського вдерлися на правий берег і взяли в облогу Чигирин. Оборона гетьманської столиці тривала два тижні, поки під Чигирином не з'явилася турецько-татарська армія. Самойлович і його союзники швидко відступили.

Тим часом гетьман Петро Дорошенко втрачав свою популярність серед українців; нарешті восени 1675 року на козацькій раді в Чигирині він склав із себе гетьманські повноваження і забажав скласти присягу на вірність московському цареві. Але царські урядовці погодилися прийняти цю присягу тільки в тому разі, якщо він складе її на лівому березі, у присутності Самойловича та Ромодановського. Це було явним приниженням, і Дорошенко відмовився виконати вимогу, що призвело до нової облоги Чигирини московською армією та полками гетьмана Самойловича.

19 вересня 1676 року розпочався штурм гетьманської столиці, яку обороняв лише двохтисячний загін «сердюків». Нарешті, Дорошенко наказав козакам припинити опір і остаточно зрікся від претензій на гетьманську булаву.

Згодом на вимогу царського уряду йому довелося переїхати до Москви. У 1679—1682 роках Петро Дорошенко жив у Вятці, останні ж роки життя провів під Москвою у селі Ярополчому. Там колишній гетьман і скінчив свої дні.

Яким (Яків) Сомко

(? —1663)

Яким Сомко походив із переяславської міщанської сім'ї і був родичем гетьмана Богдана Хмельницького: сестра Якіма, Ганна, стала першою дружиною «батька Хмеля» і матір'ю всіх його дітей. Звичайно ж, і на вищому щаблі влади великий гетьман не забув про Сомка. У 1652 році той отримав чин прилуцького полковника, а ще за два роки, виконуючи дипломатичне доручення гетьмана, їздив до Москви.

По смерті Богдана Хмельницького полковник почав шукати нових прибічників. Він близько зійшовся з ніжинським полковником Василем Золотаренком (теж родичем померлого гетьмана через шлюб сестри), і в 1659 році приятелі беззастережно допомагали московським військам під командуванням воєводи О. Трубецького захопити Лівобережну Україну. Одразу після цього Яким Сомко присягнув на вірність російському царю і став переяславським полковником.

У 1660 році на Переяславській Раді Якіма Сомка було проголошено наказним гетьманом Лівобережної України. Але, отримавши владу, він виступив проти Слободищенського трактату і вирішив, що місце наказного гетьмана його вже не влаштовує. Через два роки на раді в Козельці

Клейноди Війська Запорозького. 17 століття

Сомко спробував остаточно прибрати владу над Лівобережною Україною. Більшість старшини його підтримала, але московський уряд це обрання не затвердив. До речі, правомірність виборів на гетьманство брата першої дружини Богдана Хмельницького не визнав і колишній близький приятель Сомка Василь Золотаренко. Справа в тому, що брат третьої дружини славетного «батька Хмеля» також прагнув заволодіти булавою...

У 1663 році на так званій Чорній Раді, що проходила під Ніжином, Яким Сомко знову висунув свою кандидатуру на виборах гетьмана. Але козаків не влаштовувала його політика. Яким Сомко зазнав поразки і за наказом Івана Брюховецького був заарештований.

У тому ж році наказного гетьмана стратили в місті Борзні на Чернігівщині.

Іван Самойлович

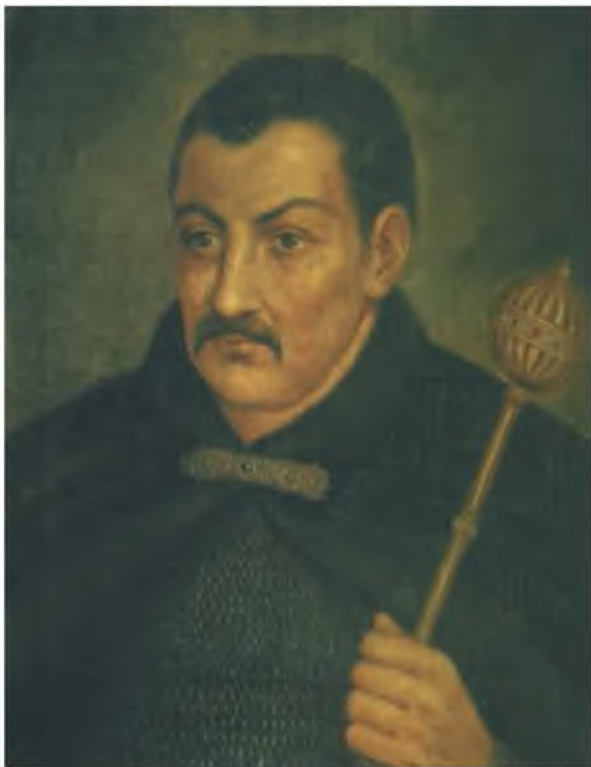
(? —1690)

Вважається, що Іван Самойлович народився на початку 30-х років 17 століття у містечку Ходоркові на Житомирщині. Його батько Самійло був священиком, але Іван змалку виявляв аж надто запальний характер, щоб присвятити своє життя богові. Коли настала пора отримувати освіту, хлопець відправився до одного з кращих навчальних закладів України — Києво-Могилянської колегії.

Після закінчення навчання Самойлович розпочав службу в козацькому війську. Спочатку він виконував обов'язки писаря, але надовго на цій посаді не затримався. Досить скоро він почав робити суто військову кар'єру — був призначений сотником веприцької сотні Гадяцького полку, у 1665 році — сотником красноколядинської сотні Чернігівського полку, а згодом отримав звання «значкового товариша».

ЗЛЕТІ Й ПАДІННЯ

Гетьман Іван Самойлович

У 1668 році Іван Самойлович узяв участь у повстанні проти московської влади. Коли Іван Брюховецький загинув і наказним гетьманом на Лівобережжі було проголошено Дем'яна Многогрішного, Самойлович щиро підтримав останнього і в тому ж році отримав посаду чернігівського полковника.

Втім, доля не дала Самойловичу затриматися на цьому місці. У 1669—1672 роках йому довелося обійняти посаду генерального судді. Вже в цьому високому ранзі Самойлович несподівано

взяв участь у змові козацьких старшин проти гетьмана Многогрішного, чия політика була не до вподоби січовикам. Отже, 17 червня 1672 року в Козачій Діброві рада вирішила передати булаву в інші руки. У той день гетьманом було проголошено саме Івана Самойловича.

Влітку 1687 року, після провалу українсько-московського походу на Крим, старшина збунтувалася. Гетьмана безпідставно звинуватили в усіх невдачах останнього часу; козаки, скориставшись можливістю позбавитися гетьмана, що став непопулярним, почали вимагати від царського уряду усунення Івана Самойловича від влади. Зранку 23 липня 1687 року царські війська оточили гетьманську ставку. Одночасно старшина зібралася на річці Коломак для чергової ради і вирішила передати булаву іншому претенденту на владу. А щоб остаточно позбавитися від колишнього гетьмана, козаки заарештували Самойловича та його сина Якова й відправили на суд до Москви.

Царський уряд, у свою чергу, вирішив прибрати звинувачуваного подальші очей і відправив його до Сибіру. В 1690 році у далекому Тобольську Іван Самойлович пішов з життя.

Нова Січ. Реконструкція В. Ленченка

Іван Самойлович діяв під девізом: «Або все, або нічого». Узявши до рук булаву, він перш за все забажав об'єднати під своєю владою Лівобережну і Правобережну Україну. Задля досягнення цієї мети Самойлович розпочав боротьбу проти гетьмана правого берега Дніпра Петра Дорошенка. Під час Чигиринських походів проти турків 1677 і 1678 років Іван Самойлович особисто керував козацьким військом. Прихильник сильної централізованої влади, він сподівався, що зможе домогтися того, щоб гетьманство стало спадковим. За часів його правління було здійснене масове переселення українського населення з правого берега на Лівобережжя, що значною мірою сприяло відродженню економічного життя Гетьманщини.

Однак козацтву було за що образитися на свого обранця. Козаки висловлювали невдоволення тим, що з вини Самойловича Українська православна церква втратила свою незалежність і в 1686 році опинилася під проводом Московського Патріархату. До того ж великі податки на утримання московських залог, що поклалися на місцеве населення, виявилися занадто важким тягарем. Козаки почали хвилюватися, старшина почала надсилати московському цареві доноси. Самойловичу закидали зловживання владою й таємні зносини з Кримським ханством.

Дем'ян Многогрішний (1621—1703)

Дем'ян (Демко) Многогрішний народився у 1621 році в місті Коропі на Чернігівщині в озацькій родині. Перші письмові згадки про цю людину належать до 1649 року, коли вже розгорнулася Національно-визвольна війна 1648—1657 років. Ім'я військового осавули Демка Многогрішного тоді значилося в Зборівському реєстрі.

У 1665—1669 роках Дем'ян Многогрішний займав посаду чернігівського полковника, і в 1668 році як противник Андрусівського перемир'я брав участь в антимосковському повстанні. Він щиро підтримував політику гетьмана Дорошенка, і той, як тільки видалася нагода, призначив полковника наказним гетьманом Лівобережжя.

Після того як Дорошенко повернувся на правий берег Дніпра, Многогрішний круто змінив свої політичні уподобання. Це було спричинено тим, що московські війська під командуванням воеводи князя Ромодановського вдерлися на Сіверщину. Міста Ніжин і Чернігів потрапили в облогу, в інших населених пунктах Лівобережжя розмістилися російські військові залоги, промосковська частина старшини та православного духовенства вимагали від наказного гетьмана співпраці з московським урядом. До того ж від Дорошенка не було, так би мовити, ані слуху, ані духу, тож розраховувати на підтримку правобережного козацтва не доводилося.

Довідавшись про це, московський уряд і старшинська верхівка обурилися і вирішили покарати «зрадника». У ніч із 12 на 13 березня 1672 року в Батурині кілька старшин за підтримки начальника московської залоги заарештували Дем'яна Многогрішного. Гетьмана зв'язали й видали представникам царського уряду. За звичаєм, його одразу вивезли для суду до Москви.

Наказний гетьман Дем'ян Многогрішний

У середині квітня 1672 року проти Многогрішного було висунуто звинувачення в державній зраді. Гетьмана піддали тортурам і прирекли до страти. Однак уряд замінив смертну кару на довічне заслання до Сибіру разом з усією родиною. Шістнадцять років колишній володар Лівобережжя провів у в'язниці, а через деякий час після виходу на волю постригся в ченці.

Помер Дем'ян Многогрішний в Іркутську в 1703 році.

Опинившись «між двома вогнями» наказний гетьман Многогрішний розпочав переговори з Москвою; а 17 грудня 1668 року старшинська рада в Новгороді-Сіверському обрала його «сіверським гетьманом». Результатом переговорів Многогрішного з московським урядом стала вкрай непопулярна Глухівська угода, підписана в 1669 році.

Незважаючи на це, лівобережний гетьман всіляко намагався захистити державні інтереси своєї країни. Так, він домігся, щоби Київ та його околиці залишилися в складі Лівобережжя. Многогрішний усіляко зміцнював гетьманську владу, поступово послаблюючи роль козацької старшини. До того ж він, як тільки дозволили обставини, розпочав таємні переговори з Дорошенком щодо переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини.

ЗЛЕТІ Й ПАДІННЯ

Андрій Могила

(?–1689)

Андрій Могила, нащадок козацького роду з лівого берега Дніпра, потрапив на Запорозжя ще хлопцем. У 1683 році він на чолі полку козаків брав участь у поході гетьмана Станіслава Куницького у Бессарабію. Восени 8 тисяч січовиків вирушили на допомогу молдавському господарю і на початку грудня розбили турецькі загони під Тіглотином, а потім армія запорозького ватажка, що збільшилася до 12 тисяч осіб, здійснила кілька вдалих походів проти турків і татар.

У січні наступного року козаки зібралися на раду в Могильові, і там старшина обрала Андрія Могила своїм гетьманом на п'ятирічний термін. У листопаді 1686 року козацька залога Немирова під проводом Могили здійснила майже неможливе: невеликий загін січовиків витримав облогу п'ятдесятитисячної татарської орди.

Дії цього гетьмана, який протримав булаву лише три роки, сприяли тому, що сейм Речі Посполитої ухвалив постанову, яка узаконювала існування козацтва та відновлення козацьких прав і привілеїв. Із того часу гетьман Могила всіляко сприяв тому, щоб землі навко-

Бій під Тіглотином

ло Корсуня, Черкас, Чигирин та Умані заселялися численними втікачами з Лівобережної України. Водночас голова Війська Запорозького виділяв із власної скарбниці значні кошти на викуп полонених козаків із татарської неволі. Незабаром він розпочав переговори з Римським Папою Інокентієм XI щодо участі козацтва в антитурецькій коаліції.

На жаль, здійснити всі свої задуми Андрій Могила не встиг. У січні 1689 року популярний проводир козацтва загинув.

І. Їжакевич. «Спіймали языка»

Михайло Ханенко

(1620—1680)

Михайло Ханенко народився в козацько-старшинській родині. У 1656 році він вже був уманським полковником і належав до тих старшин, які не були в захваті від дій Богдана Хмельницького і згодом виступили проти підписання Переяславської угоди 1659 року.

Ханенко, який у 1661 році отримав шляхетський титул від польського короля Яна II Казимира, прагнув до того, щоб Україна закріпила політичні зв'язки з Річчю Посполитою, а не з Московським царством. Коли ж розпочалася боротьба гетьманів П. Суховія та П. Дорошенка, уманський полковник став на бік Суховія, і той посів місце гетьмана Правобережжя. Саме тоді Михайло Ханенко зрозумів, що й у нього самого є шанс прибрати до рук булаву.

У 1668—1669 роках Ханенко перебував на Запорозжжі, намагаючись заручитися підтримкою лівобережного гетьмана Д. Многогрішного. Але той не дарма вважався непоганим політиком і рішуче відмовився втручатися у взаємини двох претендентів, кожний із яких мав стати його особистим супротивником. Однак Ханенкові вдалося перетягти на свій бік козаків Уманського, Паволоцького, Кальницького, Корсунського полків, після чого він все ж таки проголосив себе гетьманом Правобережжя.

Наступні два роки знаменні для Михайла Ханенка вдалимими походами на Крим і турецькі володіння разом з отаманом Іваном Сірком. Саме тоді запорожці уклали угоду з представниками польського уряду і перейшли разом зі своїм гетьманом під протекторат Польщі. Одночасно Ханенко намагався скинути гетьмана Правобережжя Петра Дорошенка і захопив міста Немирів, Могильов, Ладизин та Брацлав.

Плани Ханенка зруйнувала чергова турецька навала, причому цього разу союзником Туреччини виступав саме Дорошенко. Влітку 1672 року він розбив загони свого супротивника під Ладжином. Михайло Ханенко, у війську якого залишилося тільки чотири тисячі козаків, змушений був відступити на Волинь. Тільки влітку наступного року він знову наважився мірятися силами з правобережним гетьманом.

Але Петро Дорошенко знову розгромив війська свого лівобережного «колеги» на річці Рось поблизу Стеблева. Ханенко відійшов до Києва, в околицях якого перебував до початку 1674

Гетьман Михайло Ханенко

року, а потім почав шукати притулку в гетьмана І. Самойловича.

19 березня 1674 року на Раді в Переяславі Михайло Ханенко зрікся влади й присягнув на вірність московському уряду. Цар подарував Ханенкові кілька маєтків, де той провів кілька наступних років свого життя. У 1677—1678 роках колишнього гетьмана звинуватили у таємних зв'язках із Польщею та ув'язнили.

Помер він у 1680 році.

Петро Суховій (Суховієнко)

(?—?)

Суховій (Суховієнко) Петро протягом 1668—1669 років був гетьманом Війська Запорозького та частини правобережного козацтва. Відомо, що до цього він займав місце кошового писаря на Запорозжжі. У боротьбі з гетьманом Петром Дорошенком Суховій спирався на кримського хана Аділ-Гірея, з яким уклав таємну угоду. Цікаво, що в Криму гетьмана Суховія знали під ім'ям Ашпат-мурза. У 1669 році козацька рада, що зібралася під Уманню, обрала нового гетьмана — Михайла Ха-

ШУКАЧІ КЛЕЙНОДІВ

ненка. Петро Суховій же зайняв при ньому місце генерального писаря. Однак такий поворот подій його не влаштував, і в 1670 році він подався на службу до лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Після 1672 року історія не зберегла жодної згадки про долю Петра Суховія.

Василь Золотаренко

(?—1663)

Василь Золотаренко, нащадок знаного козацького роду, брав участь у російсько-польській війні 1654—1667 років разом зі своїм братом Іваном і відзначився при облозі Смоленська. Іван, старший із Золотаренків, обіймав посаду ніжинського полковника і на старшинській раді був обраний наказним гетьманом, але в 1655 році булава перейшла в інші руки, бо він передчасно помер. Полковницькі обов'язки певний час виконував Василь, і тільки в 1659 році офіційно отримав чин ніжинського полковника. У 1658 році Василь Золотаренко

Козацькі кинджали

підтримав нового гетьмана Івана Виговського, але вже через рік став його запеклим ворогом. Він сам мріяв про булаву, і в 1661—1663 роках вважався одним з основних претендентів на гетьманство на Лівобережжі.

Однак сподіванням Золотаренка не судилося здійснитися. У 1663 році, після так званої «Чорної ради», його було заарештували за наказом гетьмана Івана Брюховецького. Брюховецький намагався якомога швидше позбавитися небезпечного конкурента, і невдовзі Василя Золотаренка було страчено.

М. Самокіш. «Козак на коні»

Остап (Євстафій) Гоголь

Остап (Євстафій) Гоголь (?–1679)

Остап Гоголь, полковник брацлавський, подільський і подністрянський, був одним із сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького. Напередодні 1648 року він служив ротмістром «панцерних» козаків у польському війську, що стояло в Умані. Після того, як Річ Посполита встановила свою владу над Правобережжям, Гоголь зі своїми підлеглими перейшов на бік козаків; кілька разів полковник брав участь у повстаннях проти шляхтичів, однак якимось чином уникнув покарання і зберіг чин полковника.

Кінець кінцем Остап Гоголь приєднався до Дорошенка; навіть тоді, коли на черговій раді полковники з правого берега Дніпра визнали гетьманом усієї України Самойловича, Гоголь залишився на боці Дорошенка й уважав за краще залишитися під протекторатом Туреччини. Однак у 1675 році він раптово змінив свої переконання; коли король Ян Собеський захопив Брацлавщину, Гоголь здав йому ті міста, що

були під його владою, і перейшов на бік поляків. За це в наступному році польський уряд проголосив його гетьманом. Проте реальної влади Остап Гоголь не мав, бо поляки не могли утримати Брацлавщину перед новою турецькою навалою. Тому він разом із тими козаками, що його підтримали, відступив на територію польського Полісся.

Щоправда, досить скоро козаки почали кидати свого ватажка і перебиратися на Лівобережжя до гетьмана Самойловича. З Гоголем залишилися тільки невелика купка найвідданіших вояків. Зневірившись у можливості вигнати чужинців з української землі, Остап постригся у ченці Межигірського монастиря.

Дев'ятого січня 1679 року колишній гетьман Правобережжя пішов із життя. За деякими повідомленнями, поховали його в Києві.

Іван Безпалий (?–1718)

Уманський полковник Іван Безпалий походив із козацької старшини Уманського полку. В 1658–1659 роках він очолив промосковську старшинську опозицію, що не сприймала прагнення гетьмана Виговського до незалежності країни. У листопаді 1658 року під Барвою козаки проголосили Безпалого наказним гетьманом. За підтримки московських воєвод він зумів організувати антигетьманське повстання на Лівобережжі. Тоді загони наказного гетьмана приєдналися до російських військ під проводом воєвод князів Ромодановського і Трубецького, які в той час окупували частину лівого берега Дніпра. Однак 27 червня 1659 року російсько-козацькі війська під Конотопом зазнали важкої поразки від армії Виговського, коронного війська та їхніх союзників татар. Загони Івана Безпалого

І. Репін. «Запорозька кобза»

ШУКАЧІ КЛЕЙНОДІВ

були змушені лишити Конотоп і відступити до Путивля.

Тоді ж князь Трубецький та Безпалий, щоб послабити Виговського, запропонували знаменитому отаману Сірку «чинити промисел над татарськими улусами, щоб татари відволіклися від союзу з гетьманом і поляками». Сірко тут же виїшов із Запорозжя на чайках, піднявся Південним Бугом до Умані й висадився на берег. До отамана приєдналися місцеві козаки, і ці об'єднані сили почали громити татарські улуси й чинити опір діям Виговського.

По тому Іван Безпалий виграв дві великі битви під Миргородом і Смілим проти поляків, а також під Сосною проти військ Івана Виговського, але остаточно прибрати до рук омріяну булаву йому не вдалося — чільне місце в ієрархії української влади в 1659 році посів син уславленого «батька Хмеля» Юрій, а на долю амбіційного козацького ватажка випала посада генерального судді, яку він займав до 1663 року.

За гетьманства Юрія Хмельницького Іван Безпалий практично одноосібно володарював в Україні, оскільки Юрій виявився аж надто непридатним до адміністративної діяльності. Але й при таких обставинах гетьманство генеральному писареві, як кажуть, «не світило».

Розчарувавшись у своїх прагненнях, цей енергійний та войовничий авантюрист почав замислюватися над сенсом буття. Це призвело до того, що Іван Безпалий раптом склав зброю і на початку 18 століття подався у ченці.

Про подальше його життя звісток не має, за виключенням згадки про те, що колишній козацький ватажок помер у 1718 році у дуже похилому віці.

Дім Якова Лизогуба

О. Сластіон. «Козацькі гармати, мортири та ядра»

Яків Лизогуб (?—1698)

Яків Лизогуб — один із найвідоміших українських військових і політичних діячів 17 століття. У 1666—1669 роках він мав чин канівського полковника. У цей же період, зокрема в 1667 році, Лизогуба було включено до складу посольства гетьмана Івана Брюховецького до московського царя.

У той час, коли булава була в руках Петра Дорошенка, Яків Лизогуб був генеральним осавулою Війська Запорозького (1669—1674). Одночасно з цим він двічі — у 1670 та 1673 роках — призначався наказним гетьманом. Нарешті, в 1674 році Лизогуб перейшов на службу до гетьмана Івана Виговського і взяв участь у Чигиринських походах. Тоді ніхто не міг знати, що через 13 років старий козак і сам буде одним із претендентів на гетьманську булаву.

У 1687 та 1689 роках Лизогуб двічі відправлявся у кримські походи. Останні два роки свого життя він мав чин чернігівського полковника.

П. Андрусів. «Бій під Конотопом»

Андрій Абазин (?–1703)

Андрій Абазин, відомий військовий і державний діяч України, з'явився на політичній арені вже в чині брацлавського полковника. Ні дата його народження, ні свідоцтва про походження та молоді роки до нашого часу не збереглися.

Наприкінці 80-х років 17 століття Абазин зайнявся активним заселенням Правобережної України — за участь у багатьох козацьких походах полковник отримав від короля привілеї на відродження спустошених довготривалими війнами земель. Абазин та його соратники перебралися на правий берег Дніпра і почали зміцнювати владу над територією, яку займали їх полки.

Наприкінці 17 століття органи козацького самоврядування на Правобережжі України почали перетворюватися на подібні до тих державно-політичних структур гетьманства, які існували тут раніше — під час Визвольної війни 1648–1657 років. У 1690 році Андрій Абазин обійняв посаду брацлавського полковника; протягом кількох років він зі своїми загонами брав

участь у походах правобережного козацтва на турецько-татарські володіння, захопивши Буджак, Очаків, Берислав та неприступну фортецю Тягіню (нині — місто Бендери).

У 1691 році полк Андрія Абазина приєднався до польської коронної армії в поході на Молдавське князівство; крім того, він неодноразово ставав на перешкоді турецько-татарським загонам, які намагалися спустошити Поділля. До речі, частина вояків Абазина протягом 1694–1695 років входила до складу реєстрового правобережного Війська Запорозького, яке фінансувалося урядом Речі Посполитої.

Коли в 1702–1704 роках український народ підняв повстання проти влади польських магнатів (сучасники називали цю народну війну «другою Хмельниччиною»), Андрій Абазин разом із фастівським полковником Палієм став одним із керівників козацько-селянської армії. Наприкінці жовтня 1702 року повстанці навіть здобули фортецю Немирів.

ЗАДЛЯ МАЙБУТНЬОЇ ДЕРЖАВИ

У лютому 1703 року ратне щастя відвернулося від славетного ватажка — під час бою під Ладжином його було важко поранено. Абазин у непритомному стані потрапив у полон. Незважаючи на це командувач польських військ А. Синявський віддав козацького ватажка до рук катів. Після нелюдських тортур полковника посадили на палю в Шаргороді.

Григорій Гуляницький

(?—1679)

Григорій Гуляницький народився в місті Корсунь у шляхетській родині. Під час Визвольної війни у 1649 та в 1654 роках Богдан Хмельницький доручав Гуляницькому очолювати українські посольства до Москви. У 1656—1659 роках Григорій був ніжинським, а в 1662—1664 — корсунським полковником. Крім того, йому довелося виконувати обов'язки Сіверського гетьмана (1658—1659) та носовського старости (1679). Також збереглися свідчення, що в 1653 році Гуляницький допоміг відновити Корсунський Свято-Онуфріївський монастир.

Як активний прихильник української незалежності, Григорій Гуляницький підтримував гетьмана Івана Виговського: брав участь у придушенні антигетьманського заколоту під керівництвом Барабаша та Пушкаря (1657—1658), намагався не дати піти з гетьманського табору І. Безпалому (1659), брав участь у війні з Москвою. У 1659 році козаки Гуляницького захопили Лубни, Гадяч і Конотоп. Те, що загоном цього ватажка протягом трьох місяців стримували війська воеводи Трубецького біля стін Конотопської фортеці, дало Івану Виговському можливість знайти союзників, отримати допомогу і розгромити нападників. Надалі наказний гетьман вів переговори з послами московського царя. Він намагався запевнити послів, що козаки прагнуть миру, але для цього, перш за все, потрібно, щоб російські війська залишили територію України. «Краще бути у турка, ніж у москалів», — зазначав Гуляницький в одному з приватних листів.

Після того як гетьман Виговський зрікся булави, його найближче оточення почало швидко втрачати свій вплив і високі посади. Гуляницький не став винятком із правила, і був вимушений розпрощатися зі своїм пол-

ковництвом. У 1659 році він підтримав гетьмана Юрія Хмельницького і став ініціатором створення знаменитого Слободищенського трактату 1660 року. Коли ж до влади прийшов Павло Тетеря, Гуляницький залишився при ньому і навіть кілька разів їздив із посольством до Варшави — переконувати короля і сенат Речі Посполитої розпочати похід коронного війська на Лівобережжя. В 1663—1664 роках, з початком цього походу, дипломат і воїн охоче приєднався до об'єднаного війська короля Яна Казимира і гетьмана.

По завершенні походу польський коронний гетьман Чарнецький раптово звинуватив Григорія Гуляницького в зраді, заарештував його і разом із митрополитом київським Й. Тукальським і самим Юрієм Хмельницьким без суду і слідства відправив до каземату фортеці Мальборк. Тільки через три роки полковник отримав волю й одразу ж приєднався до нового гетьмана Петра Дорошенка.

Чотирма роками по тому, у 1679 році, поляки знову звинуватили Гуляницького в зраді й на цей раз присудили до розстрілу.

Ю. Брандт «Вершник»

Іван Ждан

(? — ?)

Про першу половину життя відомого кошового отамана Запорозької Січі Івана Ждана (відомого також як Ждан-Ріг чи Ріг) дослідникам нічого не відомо. На історичну арену він виступив тільки в 1666 році, коли серед січовиків почалися непорозуміння та заворушення. Власне, саме тоді лівобережний гетьман Іван Брюховецький, будучи вже московським боярином, попросив царя Олексія Михайловича надіслати в Україну своїх воєвод. Але козаки воліли краще шукати спільної мови з татарами, ніж терпіти присутність в Україні російських залог.

Саме тоді кошовим отаманом було обрано хороброго вояка Івана Ждана. Новий кошовий вважав, що причиною всіх негараздів в Україні та на Січі є Іван Брюховецький, і тому одразу ж відправив гетьману листа, в якому сповіщав, що січовики ніколи не підтримають його зв'язків із Москвою. Коли ж у фортеці Кодак та Кременчук були призначені московські воєводи, запорожці зв'язалися з Петром Дорошенком і почали бойкотувати «московітів». Нарешті, вони домоглися того, що посланець російського царя утік із Запорожжя, кинувши все своє майно.

Але Брюховецький не бажав визнавати, що негаразди на Січі пов'язані з його політикою. Він уважав, що в усьому винна «схильність низового козацтва до зради», і запропонував мо-

сковському урядові якомога швидше надіслати на Запорожжя воєводу Сафонова з великим загоном. Сам гетьман постійно тримав при собі піхотний полк І. Щербини та кінний полк Д. Раїча.

Восьмого травня 1667 року на Січі з'явився московський представник Є. Ладиженський. Він зустрівся з Іваном Жданом і поскаржився, що козаки напали на посольський караван і вбили кримського посланця. Ладиженський також попросив кошового надати йому особисту охорону, щоб дістатися кримського міста Шекермен. Однак кошовий заявив, що нічого не знає про напад, а щодо охорони, то це питання нехай вирішує козацька рада.

Отже, 10 травня запорожці відібрали в Ладиженського грамоти, царський наказ і казну. Ладиженський направив повідомлення про це до Москви, а сам залишився на Січі чекати відповіді.

Цар, отримавши таку звістку, звелів Брюховецькому розслідувати справу і з'ясувати, чи не знайшли січовики спільної мови з Петром Дорошенком. Гетьман, у свою чергу, направив до Запорожжя полкового осавулу Ф. Донця, щоб той докладно з'ясував випадок з убивством кримського посланця.

Дванадцятого травня козаки зібралися на раду, під час якої добряче насіли на свого кошового отамана. Ждан доводив, що вбивць татарського дипломата все ж таки слід відшукати; січовики ж на це відрубали: шукати винних не слід, бо й так усе ясно. Недарма ж речі вбитого мурзи заховані в курені самого

Московський уряд, намагаючись з'ясувати, що ж насправді коїться на Січі, 9 серпня 1666 р. надіслав до Києва свого представника І. Леонтьєва. Гетьману ж Брюховецькому цар порадив написати кошовому Ждану і направити січовиків проти кримських татар. Тож у жовтні запорожці, на чолі яких стояли кошовий отаман і полковник Іван Сірко, відправилися воювати кримські улуси. Похід, до речі, для козаків виявився вдалим.

Невдовзі після цього Москва підписала з Річчю Посполитою Андрусівське перемир'я, згідно з яким Україна поділялася на три частини, які відходили у володіння обох сторін. Запорожжя опинилося під подвійною владою Польщі та Росії, причому козаків про це ніхто не попереджав. От от мав спалахнути бунт, і Брюховецький попередив Москву: у Кодак та Кременчук треба негайно ввести російські гарнізони, а «зайвих» козаків спішно вивести із Січі. Гетьман доводив цареві, що він особисто приклав усіх зусиль, щоб умовити запорожців «жити в дружбі та братній любові з московськими ратними людьми», але січовий єпископ Мефодій закликає козацтво до непокорі.

ЗНАНІ КОЗАЦЬКІ СТАРШИННИ

Ждана. Тим часом хтось для доказу приніс лук мурзи, і тоді кошовий почав виправдовуватися: мовляв, ці речі йому подаровано, а звідки вони взялися — хто знає.

Запорожці обурилися спробі кошового пошистити їх у дурні, скинули Івана Ждана з отаманства, а замість нього посадили О. Васютенка.

Подальша доля отамана Івана Ждана лишається невідомою.

Захар Іскра

(?—1730)

Захар Іскра, полковник корсунський у 1684—1707 роках, — одна з найпомітніших постатей української військової історії 17—18 століть. Однак, як це часто буває, історичні документи донесли до нас тільки згадки про події, в яких брав участь цей козацький ватажок. Що ж стосується подробиць його біографії, то вони, на жаль, залишилися «поза кадром».

У 1683 році Захар Іскра брав участь у боях польсько-українських військ під командуванням Яна II Собеського проти турецької армії під Віднем. Через три роки він приєднався до козацьких полків, які саме вирушали в похід у Молдавію, де панували на той час турки. А в 90-х роках 17 століття про Іскру заговорили як про одного з керівників національно-визвольної боротьби українців проти польської шляхти, яка розгорнулася на Правобережжі. Полковник також був одним із керівників повстання Семена Палія, яке

Козацькі пістолі

тривало протягом 1702—1704 років. Тоді Корсунський полк, на чолі якого стояв Захар Іскра, розгромив коронне військо під Немировом та Бердичевом; залогу ж Білої Церкви козаки примусили капітулювати. Згодом, під натиском військ польського гетьмана А. Сенявського, Іскра зі своїм полком відступив на лівий берег Дніпра. Після підписання Прутського трактату 1711 року Іскра протягом багатьох років займав високі посади в полковій адміністрації Стародубського полку.

Із життя цей загартований воїн пішов десь близько 1730 року.

Битва з турками під Віднем

Григорій Лісницький

(?–1664)

Григорій Лісницький — уродженець Київщини, відомий український військовий і державний діяч. Лісницький був одним із найближчих співробітників Богдана Хмельницького. Під проводом цього гетьмана він брав активну участь у Національно-визвольній війні 1648–1657 років.

У 1651–1658 роках Григорій Лісницький займав посаду миргородського полковника, а на початку 1657 року його було призначено наказним гетьманом, після чого Лісницький з успіхом воював проти татар. У 1661–1662 роках він виконував обов'язки генерального судді Війська Запорозького.

Цей воїн і державець був послідовним прибічником політики Івана Виговського, тож після смерті «батька Хмеля» підтримував нового гетьмана і взяв найдієвішу участь у підготовці Гадяцької угоди 1658 року. Цікаво, що, як і Виговський, його сподвижник згодом став членом знаменитого Львівського братства.

У 1659–1663 роках Лісницький входив до найближчого оточення гетьмана Юрія Хмель-

ницького, і в 1660 році приклав руку до створення Слободищенського трактату. Але чотирма роками пізніше життя талановитого козацького діяча трагічно увірвалося: новий чільник Правобережжя Павло Тетеря звинуватив генерального суддю в зраді і домігся його страти.

Іван Нечай

(?– після 1663)

Івана Нечая, полковника Війська Запорозького, у польських хроніках часто називали гетьманом білоруським. Доля Нечая виявилася тісно пов'язаною з іменами Богдана та Юрія Хмельницьких: він аж ніяк не підтримував ідею підпорядкування козаків Москві, а ще й встиг одружитися з дочкою «батька Хмеля» Оленою, тобто був його зятем. У характері цього козацького ватажка домінували наполегливість, хоробрість і впертість.

Діяльність Івана Нечая завжди тим чи іншим чином завдавала московській державі відчутної шкоди. Він зібрав біля себе велику кількість білоруських «гулятьїв», почав записувати в козаки шляхту, міщан, селян, навіть не питаючи їхньої

Козаки переслідують ворога

ЗНАНІ КОЗАЦЬКІ СТАРШИННИ

згоди. Крім того, полковник вигнав із численних населених пунктів царські військові залоги та замінив їх козацькими.

У квітні 1656 року «батькові Хмелю» обридло розбиратися з численними скаргами на зятя. Гетьман відправив у Білорусію полковника Ждановича, який повинен був прояснити стан речей, але Нечай зміг «викрутитися» й продовжував діяти так, наче Білорусія була його власним маєтком. Через рік до Хмельницького прибули московські посли, вкрай обурені тим, що полковник Нечай зі своїм полком не дають жити білоруським шляхтичам. Розлючений гетьман дав обіцянку розібрати цю справу і стратити винних, але не встиг через власну смерть.

За часів гетьмана Івана Виговського Іван Нечай перейшов на бік польської корони і в 1659 році присягнув на вірність королю Яну Казимиру. За це Нечая було зведено в шляхетське звання, він отримав від уряду Польщі численні маєтності. У протигагу московський цар віддав своїм послам, які мали прибути 1659 року до Переяслава, де збиралася чергова старшинська рада, особливий наказ. Посли вимагали від старшини та новообраного гетьмана судити Івана Нечая й вилучити його з лав Війська Запорозького.

За шурина вступився Юрій Хмельницький, але Нечай і оком не моргнув. Тож 4 грудня 1659 року московські війська приступом узяли Старий Бихів. «Гетьман білоруський» та його брат потрапили у полон. Обоє козацьких

Король Польщі, Ян II Казимир

ватажків вислали до Тобольська, незважаючи на нове заступництво Юрія Хмельницького.

Як надалі склалася доля свавільного козацького ватажка, невідомо. Скоріше за все, він помер власною смертю на засланні ще до 1663 року, коли польський сейм визнав права дружини Івана Нечая на його маєтки.

Ілля Новицький (?—1699)

Про Іллю Новицького відомо тільки те, що на Січі він чомусь звався Левко Назаренко. Більшу частину свого життя цей природжений вояк провів у походах, боях або виконуючи дипломатичні доручення гетьманів. Особливо відзначився Назаренко під час Кримських (1687 та 1689) та Азовського (1696) походів.

Новицький зробив у Війську Запорозькому яскраву кар'єру: в 1665, 1679 та 1682–1688 роках він займав посаду лубенського полкового осавули, у 1672 році виконував обов'язки полкового судді. У 1677 році його було призначено пирятинським городовим отаманом. А в 1688–1699 роках Ілля Новицький знаний укладачам офіційних документів як полковник лубенський. Далі його сліди втрачаються.

Прапор Сенчанської сотні Лубенського полку

Мартин Пушкар

(?–1658)

Дата народження першого провідника Полтавського полку Мартина Пушкаря невідома, як нема відомостей про його дитинство та юність. Одне можна сказати точно: на Запорозжжі Мартин перебував протягом дуже довгого часу; там молодий козак навчився віртуозно фехтувати, зарекомендував себе як людина дуже здібна, розумна, здатна швидко приймати важливі рішення, і амбіційна. Це призвело до того, що в березні 1651 року Пушкар перебрав на себе командування козацькими полками і прийшов на допомогу Іванові Богуну, який боровив Вінницю. На Переяславській раді 1654 року полковник зібрав навколо себе однодумців і разом із ними почав умовляти козаків перейти «під руку Москви». Тоді саме Іван Богун намагався перешкодити Пушкареві проводити таку агітацію, але цього не знадобилося — запорожці у своїй більшості стали на сторону прихильників угоди з Москвою.

Мартин Пушкар, опинившись у стані переможців, став зверхньо ставитися до інших козацьких старшин, бо потай вважав себе майбутнім гетьманом. Однак на булаву мав надію і генеральний писар Іван Виговський. До того ж Богдан Хмельницький на останній своїй Раді справу щодо своєї волі з цього приводу аж ніяк не прояснив: він

Бердиш Б. Хмельницького

проголосив імена одразу чотирьох своїх наступників, серед яких був і полтавський полковник. Тому Виговський, ледве здобувши гетьманство, зробив усе можливе, щоб усунути небезпечного конкурента.

Але Пушкар на той час заручився підтримкою січовиків та їхнього кошового отамана Якова Барабаша, написав низку доносів цареві (мовляв, гетьман прагне налагодити стосунки з Польщею та Кримом, щоб відірвати Україну від Московії) та вирішив скинути Виговського з гетьманства за допомогою свого полку. От тільки Москва, яка вже встигла добряче втомитися від «малоросійських сварок», вирішила відмовчатися.

С. Васильківський. «Обрання полковника»

ЗНАНІ КОЗАЦЬКІ СТАРШИННИ

Подвиг трьохсот під Берестечком. За переказом, купка козаків майже три години утримували натиск поляків, опинившись по груди у болоті

*Михайло
Миклашевський*

У протиборстві з амбіційним і впливовим полковником Іван Виговський показав себе винахідливим і жорстоким володарем. З допомогою хитрості він підпоїв вояків Полтавського полку, а коли ті понапивалися до нестями, скористався послугою німецьких найманців і кримських татар, щоб нещадно знищити бунтівників. Побачивши, як обернулася справа, кошовий отаман Барабаш поспіхом вирішив повернути своїх козаків на Січ. А інші сановиті спільники Пушкаря в гетьманському таборі зачалися.

Того ж дня за наказом гетьмана Виговського було винищено близько 15 тисяч повстанців. Виговський звелів відрубати голову полковнику Мартину Пушкарю і виставити цей «трофей» у Полтаві на площі — на острах змовникам.

Михайло Миклашевський

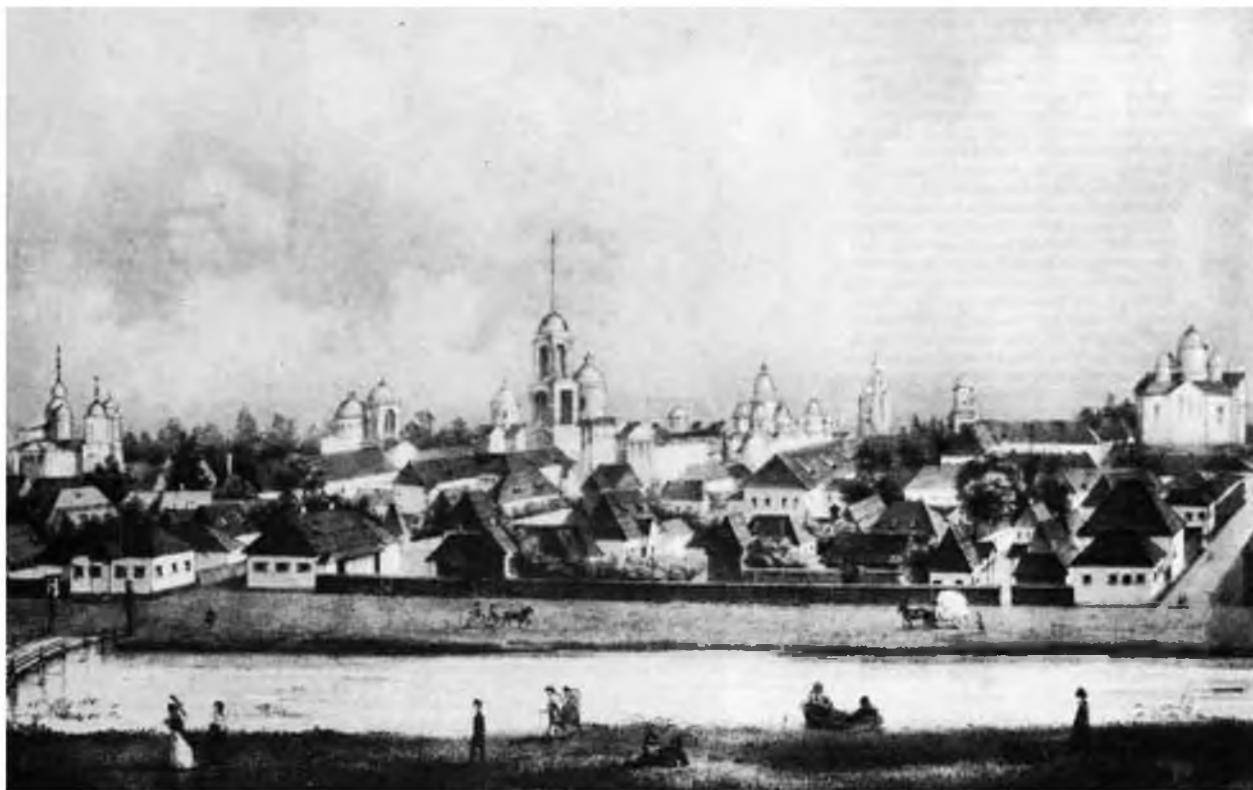
(бл. 1640—1706)

Миклашевські — український козацько-старшинський рід. Засновником роду вважають Андрія Миклашевського. Дати народження та смерті цього реєстрового козака Чигиринської сотні невідомі. Найзнаменитішим представником цієї родини вважається син Андрія Михайло, український військовий і державний діяч кінця 17 — початку 18 століття. Із 1671 року він значився в реєстрі Війська Запорозького як

«військовий товариш». Так звалася привілейована частина козацтва в Гетьманщині з часів Богдана Хмельницького. «Військові товариші» за соціальним статусом наближалися до полкової старшини і мали значний вплив на військові й державні справи, їх головним обов'язком була військова служба за власний кошт.

У 1675 році Михайло Миклашевський був обраний глухівським городовим отаманом. Із тієї пори його військова кар'єра стрімко пішла вгору: у 1679—1682 роках він займав посаду Ніжинського полкового осавули, по тому став генеральним хорунжим, а з 1683 року — генеральним осавулою козацького війська. У 1689—1706 роках Миклашевський перебував на посаді стародубського полковника і приділяв багато уваги справі заселення земель північної Гетьманщини та розвитку українського мистецтва (саме Михайло Миклашевський збудував своїм коштом знаменитий собор Св. Юрія в Києво-Видубецькому монастирі). Не обминув він і лав старшинської опозиції, що виступала проти політики гетьмана Івана Мазепи; у 1703 році полковник розпочав таємні переговори з литовсько-польським урядом, оскільки волів бачити Україну третім рівноправним членом Речі Посполитої.

Через три роки Михайло Миклашевський загинув під час одного з боїв, що точилися на околицях міста Несвіж.

Ніжин. Гравюра

Роман Ракушка-Романовський (1622—1703)

Створення літописів в Україні має давню традицію, що починається ще за часів Київської Русі. Літописна література зазвичай швидко розвивається за обставин, коли народ переживає великі події, що знаменують нову добу в його історії. Саме тоді серед представників освічених шарів з'являється потреба зафіксувати основні моменти цих подій. Щось подібне відбувалось і на Україні в другій половині 17 століття у зв'язку з визвольною боротьбою проти польсько-шляхетського гніту. Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького ставала центральною темою всіх українських літописів того бурхливого часу.

А збереглося зовсім небагато літописних творів. До наших днів дійшли Хмельницький, Львівський, Чернігівський, Густинський, Межигірський літописи, літописи Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Чимало козацьких хронік 17 століття безслідно загинуло — залишилися тільки окремі згадки про них у літературі

пізнішого часу. Але окреме місце серед літописання козацьких часів назавжди посів так званий «Літопис Самовидця».

Як і інші українські літописи, до середини 19 століття «Літопис Самовидця» без назви та імені автора зберігався у списках. Вони були зроблені у першій половині 18 століття — саме тоді твір Самовидця набув найбільшого поширення. Оригінал літопису, як вважають дослідники, остаточно втрачений. Лише у 1840 році один із списків літопису випадково потрапив до рук молодого Пантелеймона Куліша, який, захопившись стилем викладу і поглядами автора, витратив чимало зусиль, розшукуючи інші списки. У 1846 році літопис був опублікований за чотирма списками, які були на той час у розпорядженні науковців. Перед першими читачами розгорнулася насправді епічна картина періодів Хмельниччини і Руїни в Україні, створена, за всіма ознаками, освіченим вихідцем із старшини Війська Запорозького. Більш за це — автор козацького літопису не тільки належав до старшини, але й займав якийсь час високу посаду в українському уряді.

ВЕЛИКИЙ САМОВИДЕЦЬ

Ким же був легендарний Самовидець? На підставі складного аналізу суто біографічного матеріалу в літопису дослідникам удалось встановити його справжнє ім'я. Автором «Літопису Самовидця» виявився знаний державний і церковний діяч 17 століття Роман Ракушка-Романовський. Цей талановитий письменник, політик і літератор народився у Ніжині. У 1649 році — у самому розпалі Визвольної війни — Ракушка-Романовський був записаний до козацького реєстру, а п'ятьма роками пізніше вже значився «ревизором скарбу військового» і «дозорцею скарбу військового в полку Ніжинському». Пройшовши через посади ніжинського сотника (1658—1663) і полкового судді (1659), за гетьманства Івана Брюховецького майбутній літописець був призначений генеральним підскарбієм (1663—1668), тобто організатором фінансів і державного господарства тогочасної Гетьманщини. Внаслідок конфлікту з гетьманом

Ф. Стовбуненко. «Козак-бандурист»

Ця пам'ятка є однією з найвидатніших, і перш за все тому, що має цілком світський, загальноукраїнський характер. Поряд з іншими літописними творами 17 століття вона здається винятковою за своєю самобутністю й оригінальністю викладення подій, яким свідком був сам автор. Як історичне джерело «Літопис Самовидця» містить повідомлення про такі факти, які не зафіксовані в жодних документах або ж всіляко перекручені й спалюжені. Мова і стиль Самовидця позбавлені книжності, риторичних прикрас і максимально наближені до народної староукраїнської мови. Жодний дослідник минулого українського народу не оминає це історичне джерело, якому у свій час надали найвищих оцінок відомі вчені та письменники Т. Шевченко, М. Максимович, М. Костомаров, О. Левицький, І. Франко, Д. Багалій та Д. Яворницький. Але найголовнішою таємницею цього незрівнянного літопису протягом майже двох століть була відповідь на запитання: хто ж саме був тим славетним Самовидцем?

Сутичка козаків із татарами

Дем'яном Многогрішним Романові Ракушці-Романовському довелося піти зі старшинської посади і переселитися на Правобережжя, де згодом він прийняв духовний сан і виконував обов'язки священика і протопопа у Брацлаві (1668—1675).

Після Руїни Ракушка-Романовський покинув Правобережжя й 1676 року оселився в Стародубі, де до кінця свого досить-таки довгого життя був священиком Миколаївської церкви. Саме там, на думку істориків Михайла Грушевського та Олександра Оглобліна, і з'явився на світ «Літопис Самовидця».

Цікаво!

• У першій половині 17 століття до козацького війська приймали кожного охочого, незважаючи на його стану належність. У цей час у військо вступали переважно селяни-втікачі та міська біднота, щоб позбутися феодально-кріпосницького гноблення. Після 1654 року вступ до козацького війська селян на Лівобережній і Слобідській Україні був заборонений і замінений набором козаків, записаних у козацькі реєстри. Вільний вступ до козацького війська найдовше зберігався на Запорозькій Січі.

• Із середини 17 століття козаків, які жили за межами володінь Запорозької Січі, називали городовими, на відміну від запорожців низових. Кожний козак був зобов'язаний нести військову службу. Переважна більшість не включених у державний реєстр — так званих не-реєстрових — козаків не визнавала влади шляхетської Польщі й поповнювала склад війська Запорозької Січі.

• Традиційне уявлення про козака: вправний міцний вояк із шаблею на коні. Але основну бойову силу українського козацтва в першій половині 17 століття складала піхота. Кінноти як окремого роду військ у козацтва до середини 17 століття не було. Козацька піхота відзначалася найвищими бойовими якостями. Польський король Ян Собеський називав її найсильнішою у світі. Основу козацького флоту також складала своєрідна «морська піхота».

• Козацьке військо сучасники називали «вогни-стим» або «рушничним» — воно було особливо добре забезпечене вогнепальною зброєю — мушкетами та пістолями, і перевершувало в цьому західноєвропейські армії. Широко вживалися легкі рухливі гармати — фальконети. Кількістю і майстерністю застосування артилерії козаків переважали польсько-шляхетське військо. Серед холодної зброї перше місце належало шаблі, що була символом військової доблесті козака. У рукопашному бою козаків застосовували також списи, ножі, мечі, келери (бойові молотки). Крім того, на озброєнні козацького війська довгий час зберігався стародавній лук зі стрілами.

Ю. Брандт. «Бунчужний»

• Восени 1648 року кількість повстанської армії Богдана Хмельницького досягла 150—200 тисяч осіб. Для Європи ця цифра була вражаючою — там і вдесятеро менші формування вважалися надвеликими. Досягти такої кількості гетьманові вдалося за рахунок масового «поко-зачення» селян у ході повстань. Головною ударною силою визвольної армії залишалася піхота, однак саме Хмельницький запровадив козацьку кінноту, що невдовзі склалася в окремий рід війська. У другій половині 17 століття українські збройні сили склалися з 10 лівобережних козацьких полків, 5 слобідських полків і війська Запорозької Січі. Пізніше було створено наймане козацьке військо з піхотних і кіннотних полків.

Козацька порохівниця

ПРОТИСТОЯННЯ

Наприкінці 17 століття Україна опинилася в жахливому становищі. Правий берег Дніпра перетворився на суцільну пустелю, і таке протиприродне становище було закріплено двома міждержавними умовами. Лівий же берег, який перебував під владою Росії, був густо заселений, і населення все прибувало, бо з Правобережної України сюди переходили цілими селями. Натомість лівобережна старшина, цілком забувши і про інтереси рідного краю, і про прагнення українського народу, дбала тільки про свої власні інтереси. То були часи найбільшої ворожнечі і деморалізації серед старшини: кожний захоплював землю, де і скільки можна, і грабував народ. Старшина на той час уже почала вважати себе дворянством, і це сталося завдяки тому, що з'явився провідир, який із власних переконань підтримував старшинські зазіхання і тим самим приваблював цей суспільний прошарок до себе. Мова йде про гетьмана Івана Мазепу, найбільш освічену серед тогочасних українських діячів

людину. Він був знайомий з усіма здобутками цивілізації, мав низку талантів і був до того ж природженим політиком. Щирий патріот, Мазепа зробив фатальну помилку: мріючи про повну державну самостійність України, він зробив ставку не на народ, а на привілейований стан суспільства, вважаючи, що саме старшина зможе підтримати його у протистоянні з московським урядом. Іван Мазепа прагнув «вибудувати» Україну на зразок сусідніх держав, а там — і у Польщі, і в Угорщині, і у Волощині — володарювали монархи та аристократія, наділена всілякими привілеями. Отже, і Мазепа поставив собі за найголовнішу мету створити таку аристократію в Україні, вважаючи, що її існування є головною запорукою майбутньої незалежності.

Помилка видатного гетьмана мала для України жахливі наслідки. Вона лишилася залишків автономії і старовинних прав, значної долі культурних здобутків і перетворилася на частину Російської імперії.

Гетьман Іван Мазепа

Іван Мазепа-Колединський (бл. 1640—1709)

Ім'я одного з найзнаменитіших гетьманів протягом майже 300 років у Росії було синонімом слова «зрадництво», Європа ж прекрасно знала цю видатну людину завдяки творам Вольтера, Ю. Словацького, В. Гюго, Дж. Байрона, музикальній поемі Ф. Ліста. На батьківщині про Івана Мазепу не знали майже нічого, або продовжували вважати «Іудою». До нас дійшло з десяток зображень гетьмана, і серед них немає навіть двох, що були б схожі між собою. Насправді загадкова постать — начебто Мазепа був для України — один, для Росії — другий, для Польщі — третій, для Швеції — четвертий. Навіть дата його народження досі викликає суперечки — і це при тому, що гетьман був найбільш відомим серед державних діячів свого часу і перебував при владі понад 20 років!

Отже, Іван Степанович Мазепа-Колединський народився на Київщині, на хуторі Ка-

м'янці поблизу Білої Церкви у православній родині польського шляхтича українського походження. Маленький Іван дуже рано почав домашню освіту, а згодом поступив до знаменитої Києво-Могилянської колегії. Він мав рідкісні здібності до ораторського мистецтва, багато читав; після закінчення колегії батько привіз сина до двору польського короля, а той відправив майбутнього гетьмана навчатися за кордон — до Голландії, Франції, Германії, Італії. Мазепа засвоїв основи фортифікації, гарматну справу, вивчив цілу низку іноземних мов. Він добре знався на історії, філософії, музиці, літературі, сам писав вірші. Крім того, він виявився природженим політиком, умів завойовувати довіру будь-якої людини і підкоряти собі не тільки звичайних козаків і воїнів, а й королів, царів, духовенство. Тож не дивно, що серед сучасників він вважався «чародієм»...

В Україну Іван Мазепа вперше потрапив під час одного з походів королівського війська: біля Білої Церкви він раптово залишив королівський двір і подався до рідних місць. На Правобережжі в той час гетьманував Павло Тетеря, який невдовзі втратив владу, поступившись місцем Петру Дорошенку. Той одразу ж звернув увагу на здібного та освіченого аристократа й призначив його ротмістром. Згодом Мазепа став генеральним писарем: головою дипломатичного відомства гетьмана Дорошенка. Шлюб за розрахунком приніс йому величезні багатства — в успадкованих Мазепою маєтках працювало понад сто тисяч селян.

Новий гетьман і генеральний писар знайшли спільну мову у складній дипломатичній

Б. П. Виллевальде. «Полтавська битва»

ПРОКЛЯТИЙ І ОСПІВАНИЙ

А. Коцебу. «Полтавська битва»

грі, яку вела на той час Україна з польським, російським і турецьким правителями. Посередником у нескінченних перемовинах постійно виступав Мазепа. Під час одного з численних посольств до Туреччини його захопили запорожці і передали до рук лівобережного гетьмана Самойловича, де Мазепа завдяки своїм талантам згодом посів місце генерального осавули, а під час перебування в Москві встановив приязні зв'язки із дуже впливовими особами Московської держави, зокрема з Василем Голіциним.

Саме тоді він вирішив, що прийшов його час стати гетьманом, але задля цього треба було позбавитися Самойловича. Випадку не довелось чекати — коли черговий похід козаків і російських військ на Крим завершився поразкою, обозний Василь Борковський, генеральний осавула Іван Мазепа та військовий писар Василь Кочубей звинуватили Самойловича та його синів у зраді й нездарності. Родина Самойловича відправилася до Сибіру, одному із синів колишнього гетьмана відтяли голову, а під час Генеральної Ради раптом виявилось,

що Іван Мазепа є чи не єдиним кандидатом на булаву.

Четвертого серпня 1687 року Іван Мазепа уперше взяв до рук гетьманські клейноди — й у першу чергу подбав про те, щоб позбавитися не лише підручних свого попередника, а й власних друзів, яким не довіряв і добре знав їхні амбіції.

Він мав на увазі ідею об'єднання обох частин України та створення єдиної держави. У 1705 році Іван Мазепа здолав правобережного конкурента Семена Палія і став гетьманом обох берегів Дніпра. Йому фантастично щастило — численні доноси, що сипалися

І. Мігура «Гравюра на пошану гетьмана Івана. Мазепи із зображенням церков, зведених його коштом»

в Москву, призводили лише до страт донощиків і противників гетьмана.

В 1689 році Мазепа був представлений молодому царю Петру I і одразу йому сподобався, бо належав до тих «нових людей», яких шукав російський правитель. Справи гетьмана свідчили про відданість. Мазепа створив нові регулярні полки, побудував флотилію козацьких суден, відкрив кілька типографій, перетворив Києво-Могилянський колегіум на академію європейського рівня, допоміг скласти академічну бібліотеку, власним коштом відкрив багато міських і сільських шкіл, зробив із Батурина культурно-освітній центр, збудував на річці Самарі нові фортеці, посилав козацькі полки проти шведів, відновив кілька старовинних храмів і спорудив 12 нових церков. Усе це було у руслі петровських реформ, і цар все уважніше прислухався до порад українського «чародія». На Гетьманщині Мазепа ладив зі старшиною, що раніше вдавалося мало кому,

внутрішні смути подавляв власними силами, неодноразово відбивав напади татар. Щоправда, з тими, хто зазіхав на гетьманську владу чи привілеї аристократії, Мазепа розправлявся вкрай жорстоко. Бажаючи бачити Україну незалежною, він не переймався долею «сіроми» — селян і бідноти.

Десять років гетьман спокійно правив на обох берегах Дніпра, але все змінилося, коли над Європою спалахнула зірка шведського короля Карла XII — грізного та непереможного полководця. Будівництво нової імперської столиці — Санкт-Петербурга стало справжнім викликом для Карла. Спалахнула Північна війна, у ході якої шведи вторглись на польську територію. Російські війська почали рухатися теренами України, а гетьману довелося використовувати козаків на будівництві укріплень, посилати полки на північний захід Росії, до Польщі та Саксонії. Мазепа опинився буквально між двома вогнями: власною старшиною та Петром I. До того ж гетьман остаточно переконався: ні вірна служба царю, ні чесне виконання зобов'язань не забезпечать Україні вільного існування. Російська імперія набирала сили, втручалася в політику й економіку України, «витягувала» з неї не тільки природні багатства, а й робочу силу, розуми й таланти.

Церква І. Мазепи

ПРОКЛЯТИЙ І ОСПІВАНИЙ

Після перемоги шведів під Нарвою, Мазепа вирішив почати переговори з Карлом XII. Невдовзі Україна та Швеція уклали між собою угоду. Серед іншого, там значилося, що «все... визнане колишньою власністю українського народу, буде передано чи збережено для українського князівства». Однак у рішучий момент після Полтавської битви, коли Мазепа приєднався до табору шведського короля, за ним пішла тільки жменька старшини з лівобережного гетьманату. Інші «аристократи» вирішили не ризикувати й залишитися на боці Петра I. Після поразки шведів під Полтавою, Іван Мазепа утік на підвладну Турції територію й осів у Бендерах. Російський самодержець намагався викупити у турків «зłodія», що стільки часу водив його за ніс, але отримав від султана відмову.

Король Швеції Карл XII

22 серпня 1709 року престарілий колишній гетьман обох берегів Дніпра помер від цілої низки хвороб. Щоправда, існує припущення, що він прийняв отруту, не бажаючи чекати, доки перемиється «політичний вітер» і він опиниться в руках Петра I. Племінник Мазепи перевіз тіло померлого до Галацу, де його поховали в монастирі Св. Георгія. Натомість шведські історичні джерела запевняють, що пізніше Івана Мазепу перезаховали в Яссах.

Петро I помстився гетьману тим, що зруйнував його резиденцію Батурин і вирізав до ноги 12 тисяч його мешканців, не виключаючи старих і малих. За наказом імператора російська та українська церкви проголосили Мазепі анафему. Тож вперше панахиду за видатним українським державним діячем було відправлено лише через 209 років — 10 липня 1918 року у Києві на площі перед Св. Софією.

Після смерті Івана Мазепи Україна стала економічно та політично підпорядковуватися імперському урядові, Запорозьку Січ було знищено, українська мова опинилася під забороною. Мрія про «державу європейського типу із збереженням системи козацького ладу» лишилася нездійсненою.

Гравюра із зображенням І. Мазепи

Пилип Орлик

(1672–1742)

Пилип Орлик народився 11 жовтня 1672 року в селі Косуті Ошмянського повіту на Віленщині. Він був нащадком старої баронської фамілії, поширеної у Чехії, Моравії та Сілезії. Один з Орликів перебрався до Польщі, а відтак до Литви ще наприкінці 14 століття. У 1673 році батько Пилипа загинув у битві під Хотиним. Орлик-молодший здобув початкову освіту в єзуїтській школі у Литві, а в 1694 році закінчив Києво-Могилянську академію. Через чотири роки він обійняв посаду кафедрального писаря у Київській митрополії та взяв шлюб із дочкою полтавського полковника Герцика Ганною.

Пилип Орлик підтримував дружні стосунки з відомим церковно-політичним діячем того часу, філософом та письменником Стефаном Яворським. Завдяки йому Орлик отримав службу в Генеральній військовій канцелярії, а згодом став керувати її справами. Тут Орлика помітив гетьман Іван Мазепа і наблизив освічену і мудру не по літах людину до себе. Вже через п'ять років Орлик займав посаду генерального писаря Війська Запорозького і був одним із найближчих помічників Мазепи. Гетьман як нікому довіряв своєму улюбленцю і покладав на нього важливі дипломатичні місії. У жовтні 1707 року він розповів Орликові про підготовку антиросійського повстання в Україні і шведсько-українську таємну угоду.

У 1708–1709 роках, після поразки шведсько-українських військ під Полтавою Орлик змушений був разом із Мазепою перебратися на територію Туреччини, у Бендери. Невдовзі покровитель генерального писаря помер, і постало нагальне питання про обрання нового гетьмана: козацька старшина не бажала змиритися зі ставлеником Петра I Іваном Скоропадським. Вибір пав на Орлика, і 5 квітня 1710 року його проголосили гетьманом України. Того ж дня був оприлюднений знаменитий документ, який мав назву «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», і znаний нині як «Конституція Пилипа Орлика».

Надалі гетьман у вигнанні уклав союзні угоди зі Швецією (1710), кримським ханом (1711–1712), вів переговори з Туреччиною. Він вважав, що зможе схилити своїх союзників до війни з Московською державою, і Україна нарешті

Пилип Орлик

отримає свободу. У 1711 році запорожці під керівництвом Пилипа Орлика та кошового отамана Костя Гордієнка здійснили військовий похід на Правобережну Україну, захопивши Білу Церкву. Але татари, що виступали союзниками козаків у цьому поході, зрадили їх, і Орлику довелося повернутися до Бендер. У тому ж році турецько-татарсько-польсько-українське військо розбило російську армію над річкою Прут. Але визволити Україну від іноземного поневолення Орлику не вдалося.

У 1714 році гетьман зі своїми найближчими однодумцями Герциком, Войнаровським, Горленком, Довгополим, Максимовичем, Мировичем був змушений переїхати до Швеції, потім до Австрії та Чехії. Від 1722 до 1734 року він жив у Греції, в місті Салоніки. Коли в 1740 році спалахнула війна між Туреччиною і Росією, Орлик почав сподіватися, що йому вдасться здійснити свої мрії та повернутися на батьківщину. Але невдовзі було укладено Білгородський мир...

Пилип Орлик скінчив своє життя у Молдавії, в Яссах, у 1742 році. Творець першої української Конституції зустрів смерть у та-

кій бідності, що молдавський господар поховав його власним коштом.

Костянтин (Кость) Гордієнко (?—1733)

Цей сподвижник гетьмана Мазепи набув відомості як Кость Гордієнко. За думкою істориків, він походив із-під Полтави. Освіту майбутній кошовий отаман здобув у Київській духовній академії, а пізніше вітри часу занесли його на Запорозжя. На самому початку 1702 року козаки обрали Гордієнка кошовим отаманом Чортотлицької Січі. Він багато разів очолював походи запорожців проти гарнізонів московських військ, що розташовувалися на землях, які козаки вважали своєю власністю.

Доки гетьман Іван Мазепа притримувався проросійської політики, Гордієнко діяв в опозиції до нього, але варто було гетьману в березні 1709 року повернути в інший бік, як кошовий привів під його знамено 8 тисяч запорожців. Кость Гордієнко був одним із

тих, хто укладав угоду між повстанцями та шведським королем Карлом XII. Коли ж Петро I видав наказ знищити Запорозьку Січ, а російські війська отримали перемогу в битві під Полтавою, Гордієнко допоміг пораненому шведському королю, Мазепі і залишкам козацьких загонів переправитися через Дніпро.

В еміграції Кость Гордієнко всіляко підтримував гетьмана Пилипа Орлика, і в 1711 році навіть узяв участь у поході на Правобережжя. Однак уже наступного року неприборканий отаман залишив Орлика і заснував нову Олешківську Січ, яка перебувала під протекторатом кримського хана. Гордієнко очолював Січ аж до 1728 року, намагаючись не допустити того, щоб запорожці повернулися на «промосковську» українську територію.

У 1733 році Костянтина Гордієнка не стало, і козаки поховали свого ватажка в Олешках. Де-хто з дослідників стверджує, нібито кошовий потрапив у полон після Полтавської битви і був страчений за наказом Петра I. Цими хибними відомостями, мабуть, користувався і О. С. Пушкін при створенні поеми «Полтава».

Зустріч Мазепи з Гордієнком

Данило Апостол

(1654—1734)

Видатний державний діяч, миргородський полковник і гетьман Лівобережної України в 1727—1734 роках, Данило Апостол народився в селі Великі Сорочинці на Полтавщині. Походив він із відомого старшинського роду Апостолів, які майже 80 років поспіль очолювали Миргородський полк.

Данило Апостол вкрив себе славою під час Азовських походів, а також при узятті фортець Кизи-Кермен і Очаків, брав участь у Північній війні. Він був палким прихильником незалежної політики гетьмана Мазепи й одним з активних учасників створення українсько-шведського союзу.

У жовтні 1708 року Апостол разом зі своїми полками приєднався до шведської армії, однак швидко зрозумів, що шведів в Україні чекає поразка, і перекинувся на бік Петра I, зберігши чин полковника. Це, однак, не означало, що він змінив свої погляди й зрадив Україну. Згодом Данило Апостол став одним із найближчих соратників

Гетьман Данило Апостол

наказного гетьмана Павла Полуботка, і разом з іншими представниками генеральної старшини виступив проти діяльності Малоросійської колегії й обмеження державних прав України. За це в 1723 році він був заарештований і кинутий до каземату Петропавлівської фортеці у Санкт-Петербурзі. У казематі Апостолу довелося провести два роки — до смерті царя Петра.

У 1727 році на Генеральній Раді в Глухові Данило Апостол був обраний гетьманом і негайно звернувся до нового царя з петицією про відновлення державних прав України. У відповідь він одержав від царського уряду обмеження гетьманської влади разом із визнанням часткової самостійності Лівобережжя. Із цього моменту гетьман узявся за проведення реформ, які повинні були дати ладу у підвладних йому землях і збільшити представництво українців в органах влади. Уперше був сформований бюджет, проведена ревізія маєтків, уведена заборона на покупку росіянами земель в Україні, обмежена кількість російського гарнізону до шести полків. Гетьману Апостолу вдалося не допустити повного поглинання Лівобережжя Російською імперією.

У 1734 році гетьман помер і був похований у Великих Сорочинцях у родовій усипальниці Апостолів — збудованій на його власні кошти церкви Перетворення Господня.

С. Васильківський. «Атака на козацький обоз»

Гнат Галаган

(? — 1748)

Галагани — багатий український козацько-шляхетський рід із Лівобережжя, родоначальником якого вважається козак Іван Галаган, що виховав двох синів — Семена і Гната. Коли народився Гнат Галаган історикам невідомо. Усі письмові свідчення належать вже до того часу, коли ця людина займала посаду козацького полковника; за часів Північної війни 1700—1721 років він постійно був, як кажуть, у самісінькому пеклі, а з 1706 року очолював компанійський полк у військах гетьмана Івана Мазепи.

Через два роки Галаган, що завжди відзначався крутим норовом, раптово покинув гетьмана і перейшов на бік московської армії. 14 травня 1709 року саме він допоміг царським військам зруйнувати Стару Січ, за що обійняв посаду чигиринського полковника (1709—1714), а по тому — полковника прилуцького (1714—1739). Також Галаган отримав від Петра I великі земельні володіння. Цей козацький ватажок належав до тих нечисленних щасливчиків, яким довелося померти своєю смертю, залишивши по собі дітей, онуків і чималу спадщину.

Гнат Галаган

Полтавська баталія. Фрагмент мозаїки М. В. Ломоносова

Дмитро Горленко

(? — ?)

Дати народження і смерті Дмитра Горленка невідомі. У 1692—1708 роках він обіймав посаду прилуцького полковника й вважався одним із найближчих сподвижників гетьмана Івана Мазепи. Полковник був палким прихильником розриву стосунків України з Московським царством. У 1708 році, коли Мазепа уклав угоду з Карлом XII, Горленко, не замислюючись, став на бік шведів, а після поразки під Полтавою супроводжував Мазепу в еміграцію. Коли гетьман помер, полковник залишився під рукою гетьмана Пилипа Орлика й у 1711 і 1712 роках брав участь у походах на Правобережжя.

У 1715 році внаслідок особистого конфлікту з Орликом Дмитро Горленко вирішив повернутися на батьківщину. Бунтівника не стратили, як багатьох, але протягом 15 років йому довелося жити в Москві. Тільки в 1731 році царський уряд дав Горленку дозвіл виїхати в Україну. Як надалі склалася доля цього козацького ватажка, коли і як він сконав, де був похований — усе це історія від нас приховала.

Василь Кочубей

Василь Кочубей (1640—1708)

Цей знаний український державний діяч кінця 17 — початку 18 століття вийшов на історичну арену як керівник генеральної військової канцелярії гетьмана Івана Самойловича. Пізніше він обіймав посади генерального писаря (1687—1699) та генерального судді Запорозького Війська (1699—1708).

За гетьманства Івана Мазепи Кочубей майже одразу заявив про себе, як про лідера антигетьманської старшинської опозиції. Восени 1707 року він дізнався про те, що гетьман Мазепа намагається домовитися щодо майбутнього України з польським королем Станіславом Лещинським і шведським королем Карлом XII. Генеральний суддя одразу ж направив донос цареві Петру I.

Самодержець на той час був аж занадто впевнений у Мазепі, тож довірив гетьманові самому розбиратися з донощиком. Кочубея заарештували у Вінниці разом із полковником Іваном Іскрою. Після важких тортур обох старшин було страчено. Кочубея поховали у Києво-Печерському монастирі неподалік від Трапезної церкви.

Семен Гурко (Палій) (бл. 1640—1710)

Білоцерківський полковник Семен Гурко, більше відомий під прізвищем Палій, отриманим ще замолоду, був душею відновлення козацтва на Правобережжі Дніпра, спустошеному в роки Руїни. Довгий час він жив на Січі й мав величезну популярність серед козацтва, але відмовився від посади кошового отамана — «щоб не коритися черні».

Близько 1685 року разом зі своїми козаками Семен Палій переселився на Правобережжя, що знелюдніло, у Фастів, брав участь у створенні нових полків і в боротьбі з Туреччиною й Кримом. До 1703 року Палій вважав Івана Мазепу своїм одноступцем і союзником: він не раз надавав гетьманові допомогу в походах на татар, допомагав громити запорозьких «гульняїв», що займалися розбоєм і грабіжництвом, однак раз

Конфлікт між Мазепою та Кочубеєм спричинила... жінка. Старий гетьман раптово закохався в доньку генерального судді Мотрю, якій сам він доводився хресним батьком. Оскільки брати шлюб у такому випадку церква забороняла, родина Кочубеїв була обурена поведінкою старіючого можновладця. Дівчина ж утекла з дому до резиденції гетьмана.

Скандал вибухнув настільки гучний, що гетьман був змушений відіслати Мотрю до батьків, а ті спромоглися видати її заміж лише через кілька років. Генеральний суддя вважав, що кум спалює його доньчі життя, а його самого виставив на посміховисько перед усім козацтвом і старшинством. Тож Кочубей старанно відслідковував найменші помилки свого ворога і тричі надсилав цареві доноси на нього, щоразу звинувачуючи Мазепу у зраді.

ПРОВОДИРІ ОПОЗИЦІЇ

Семен Гурко (Палій)

у раз приймав до себе втікачів із Лівобережжя, незадоволених Мазепою.

Полковник багаторазово звертався до гетьмана із проханням про приєднання Правобережжя до Гетьманщини — так стали називати Лівобережну Україну, однак Мазепа в той час не зважився піти проти волі московського царя. Остаточно розчарувавшись у гетьманові, Палій почав самостійні переговори із князями Любомирськими, за спинами яких стояли шведські представники. Лише 1704 року Мазепа зі своєю армією наважився перейти на правий берег Дніпра. Полковник Палій вітав його й підняв повстання проти польської шляхти. Але Петро I знову наказав Мазепі відступити. Унікальну історичну можливість було пропущено.

Гірше того — з вимоги лівобережної старшини Мазепа узяв під варту заколотного полковника і тим самим набув у його особі смертельного ворога. Семена Палія було заслано до Сибіру, але у 1709 році, коли виявилася «зрада» Мазепи, московська влада повернула його із заслання й одразу надала чин білоцерківського полковника. Цар мав намір використати його в боротьбі проти гетьмана. І дійсно, Палій на чолі вірних йому козацьких загонів зробив вирішальний внесок у хід Полтавської битви.

У 1710 році старий воїн помер. Життю Семена Палія, яке минулося в нескінченних зіткненнях із поляками, турками, татарами, росіянами й своїми ж братами-українцями, народ присвятив численні думи та пісні.

Л. Каравак. «Петро І у Полтавській битві»

Турецьке військо у поході

Іван Скоропадський (? — 1722)

Рід Скоропадських, що протягом кількох століть відігравав провідні ролі в політиці та культурі України, є одним із найстаріших і бере початок із першої половини 17 століття від Федора Скоропадського — вихідця із західноукраїнських земель, який осів на Уманщині. Батьками майбутнього гетьмана були Ілля Скоропадський і княжна Чарторийська, чиї предки були відомими ще за часів Великого князівства Литовського.

На Лівобережжі Іван Скоропадський з'явився невдовзі після того, як турки зруйнували Умань — тобто у 1674 році. Потрапивши на нове місце, він розпочав свою військово-політичну кар'єру, і вже в наступному році став військовим канцеляристом при гетьманському уряді. Скоропадському довелося за досить невеликий проміжок часу побувати в Москві, Криму, Польщі, на Січі, де він виявив таку кмітливість, такі широкі знання, що його помітили «сильні світу цього».

Тільки поклавши початок власної кар'єри, Скоропадський одружився з Пелагеею Калениченко. Цей шлюб виявився для молодого й амбіційного козака дуже вигідним: Пелагея була донькою чернігівського полкового осавули, людини дуже впливової та заможної. Влас-

не, саме осавула Калениченко поклав основу майнових статків майбутнього гетьмана та почав просувати зятя по кар'єрних шаблях. У 1680 році Скоропадський отримав місце писаря Чернігівського полку. Тепер під його орудою опинилася вся робота канцелярії та ведення діловодства полку. Перебуваючи писарем, Іван, не без допомоги тестя, отримав на Чернігівщині значні маєтності і сам став досить впливовою та заможною людиною.

У 1706 році Іван Скоропадський посів полковницьку посаду у Стародубському полку — одному з найбільших військових угруповань Гетьманщини. Історики вважають, що саме тоді гетьман Іван Мазепа визначився з вибором свого наступника і почав крок за кроком просувати Скоропадського до верхівки влади. Мазепа вважав полковника одним із найвидатніших полководців того часу, найвідданішим однодумцем й одним із тих небагатьох сподвижників, яким гетьман беззастережно довіряв. Але прикрий випадок перекутив усю долю полковника. Під час російсько-шведської війни шведи припустилися ряду стратегічних помилок, і через це Стародубський полк не зміг вчасно з'єднатися з військом Мазепи. Оскільки вдіяти Скоропадський у таких обставинах нічого не міг, а наслідки цього прорахунку виявились вкрай тяжкими, він зі своїми козаками вирішив за краще примкнути до царського війська.

«ІВАН ТА НАСТЯ»

Сьомого листопада 1708 року на раді в Глухові старшина проголосила Івана Скоропадського гетьманом України. Частина істориків вважає, що московський цар погодився з результатами глухівських виборів тільки тому, що Скоропадський вже був старим. Нібито самодержець уважав його недотепою, яким легко вертати по своїй волі. Інші дослідники зауважують: на той час Московська держава почала швидко зростати і перетворилася на Російську імперію. Тому гетьману доводилося демонструвати віртуозне вміння маневрувати між царем-переможцем, який не приховував свого бажання остаточно знищити українську державу, і прагненням врятувати рештки державності. Протягом багатьох років він намагався домогтися для України обіцяних на Переяславській раді послаблень з боку Російської імперії, але Петро I не виконав жодної обіцянки з тих, які постійно давав.

Обійнявши високі державні посади, Скоропадський чимало сил і власних коштів віддав доброчинності. Саме цей гетьман започаткував спорудження тієї монастирської обителі, де сам він знайшов свій останній земний притулок. Крім того, Скоропадський побудував у Стародубі церкву Івана Предтечі, багато грошей виділив на розвиток Єлецького монастиря, на створення нових розписів Успенського собору Києво-Печерської лаври, на випуск книжок у чернігівській друкарні Троїцько-Іллінського монастиря (всі ці видання були помічені особливим знаком — родовим гербом Скоропадських).

Булави та перначі

Іван Скоропадський пішов із життя у Глухові в 1722 році. Його поховали в Гамаліївському монастирі (Сумська область).

Гетьман Іван Скоропадський

У 1696 році, після вдалого виконання одного з дипломатичних доручень Івана Мазепи у Москві, Скоропадського призначили генеральним бунчужним. Того ж року він втратив дружину і залишився сам з донькою Іриною. Наступного року майбутній гетьман узяв другий шлюб з удовою колишнього генерального бунчужного Костянтина Голуба. Незважаючи на молодість, ця жінка відзначалася твердим і владним характером, надзвичайно сильною волею; вона мала неабиякий вплив на Скоропадського — настільки сильний, що в народі шуткували: «Іван теля пасе, а Настя булаву несе». Генеральний бунчужний постійно прислухався до порад власної дружини, і мабуть-таки, не дарма. Анастасія виявилася людиною дуже мудрою та прозорливою. Навіть російський цар Петро I поважав цю жінку і ніколи не відмовляв їй у проханнях.

Наказний гетьман Павло Полуботок

Павло Полуботок (? —1722)

З ім'ям Павла Полуботка пов'язана одна з нерозкритих таємниць України. За легендою, наказний гетьман Полуботок на початку 18 століття поклав до одного з англійських банків майже 200 тисяч золотих червонців; згідно із заповітом гетьмана, скарб цей, коли він буде знайдений і повернений із процентами, слід розподілити між усіма українцями. Не так вже й легко виявилось з'ясувати, де у цьому переказі закінчується правда і починається вигадка.

Отже, Павло Полуботок народився в родовитій козацько-старшинській сім'ї. За традицією у таких родинах чин полковника був спадковим і передавався від батька до сина. Після того, як булава потрапила до рук Івана Мазепи, гетьмана Івана Самойловича заслани до Сибіру, а батька та сина Полуботків, пов'язаних родинними зв'язками з опальним Самойловичем, позбавили усіх маєтків. Але в 1708 році сам Мазепа подбав, щоб той отримав чин полковника Чернігівського полку. Після так званої «зради» Ма-

зепа та знищення гетьманської столиці Батурина російськими військами, цар Петро I зібрав у Глухові козацьку старшину, щоб обрати нового гетьмана. Козаки висловилися одностайно: булава повинна перейти до Полуботка. Але самодержець вважався, і врешті-решт гетьманство дісталось Павлові Скоропадському. Після смерті Скоропадського, у 1722 році, козаки вручили булаву Полуботку, незважаючи на те, що царський уряд намагався остаточно знищити гетьманство і передати владу в українських землях так званій Малоросійській колегії. Тому гетьманом Полуботок став не «повним», а наказним, тобто тимчасовим.

До 1723 року Павло Полуботок залишався у цьому стані і очолював малоросійську Генеральну військову канцелярію. Досить скоро між царським урядом і козацькою старшиною виник конфлікт, який загрожував повстанням козацтва. Петро I зрозумів, що за цими заворушеннями стоїть саме Полуботок, і в серпні 1723 року викликав наказного гетьмана в Петербург. По прибутті гетьмана разом із його посольством одразу ж відправили до Таємної канцелярії і звинуватили в державній зраді. Полуботок не визнав своєї провини, зазначивши, що завжди служив і буде служити власному народу, і був ув'язнений в Петропавлівській фортеці. У її казематі наказний гетьман і скінчив свій життєвий шлях у 1724 році.

Неможливо точно сказати, чи володів Павло Полуботок величезною кількістю грошей. Зрозуміло, він міг, скориставшись статусом наказного гетьмана, перетворити левову частку свого рухомого та нерухомого майна у золоті червінці. Цілком можливо, що далеко не всі ці гроші належали саме йому. Не можна виключити, що наказний гетьман, передбачуючи плин подій, вирішив таким чином врятувати від пограбування частину коштів, які мали б скласти казну нової української держави.

Історія про «золото Полуботка» «сплила» лише у 1907 році, коли професор Олександр Рубець надрукував у журналі «Новий час» документи, знайдені в одному з архівів. Це був запис розповіді англійського шкіпера, на борт шхуни якого в Архангельську піднялися троє молодих дужих українців, увесь багаж яких складала величезна дубова бочка неймовірної важкості. Ці люди прямували до Лондона, і вже в Англії шкіпер особисто супроводжував їх до контори Ост-

ГЕТЬМАНСЬКЕ ЗОЛОТО

Петро І у в'язниці у Полуботка

Індської компанії. Один із козаків називав себе Яковом, сином наказного гетьмана Полуботка. Він уклав у банк компанії 200 тисяч рублів золотом на невизначений термін зберігання під 4 відсотки річних. Гроші були покладені на пред'явника; отримати їх міг сам Яків, його батько, їхні нащадки чи особи, що мали б довіреність вкладників на право одержання грошей із відсотками.

У 1908 році 350 нащадків Полуботка зібралися в містечку Стародуб на Сіверщині. Серед них обрали 25 осіб, що склали комісію з повернення гетьманського золота в Україну. Тоді ж було підраховано, що з 1723 року внесок гетьмана збільшився в 1062 рази, тобто перетворився на 240 тонн золота! Втім, нащадки Полуботка теж не мали права отримати гроші, бо в заповіті гетьман зазначив: внесок можна забрати тільки тоді, коли Україна отримає незалежність.

У 1938 році уряд СРСР повів нові таємні переговори з англійцями, наслідки яких нам невідомі. Можливо, саме тому СРСР пізніше

отримав гарантії військової допомоги з боку Англії. У 1964 році питання про гетьманську спадщину підняла швейцарська преса; на Україні тоді ж була сформована комісія з пошуків козацького скарбу. Англійці занервували — прем'єр-міністр Великої Британії, намагаючись врегулювати конфлікт навколо скарбу, навіть пропонував вибачити СРСР усі борги, включаючи царські, аби питання було зняте. У 1968, а потім і у 1986 роках одна за одною комісії вивчали цю справу і... кожен раз підписували відмову від фінансових претензій до Великобританії. Але після отримання Україною незалежності ці домовленості між Радянським Союзом і Великою Британією втратили чинність. Тому була створена спеціальна комісія, яка й досі вивчає цю справу і намагається відшукати прямих нащадків гетьмана, а також історичні документи, які беззаперечно свідчили б про факт покладення українського золота до англійської фінансової установи, яка заперечує наявність існування будь-яких рахунків Павла Полуботка.

У 1922 році прямий спадкоємець сина Полуботка, Остап, прибув із Бразилії до Відня, де зустрівся з послом УРСР Ю. Коцюбинським. Він показав фотокопію заповіту гетьмана і запропонував: якщо представники української влади допоможуть йому отримати спадщину з англійського банку, гроші будуть передані Україні. Сам Остап претендував тільки на один відсоток коштів свого предка. Керівництво УРСР зробило запит, і представник «Bank of England» під час зустрічі з Ю. Коцюбинським офіційно визнав існування гетьманського внеску. Існувало лише три перешкоди — відсутність оригіналу заповіту, непризнання Англією на той час існування УРСР і те, що видача такої суми, на яку перетворились червінці Полуботка з відсотками, була здатна зруйнувати тогочасну британську економіку.

Цікаво!

• Мазепинці — родове село гетьмана України Івана Мазепи — розташоване у Білоцерківському районі Київської області. У 1994 році тут встановлено пам'ятник цьому видатному історичному діячеві. Село існує із середини 16 століття, втім назва його пов'язана не тільки з гетьманом. За переказом, після поразки виступу Івана Мазепи проти московського поневолення, сюди привели кілька десятків козаків-мазепинців, закутих у кайдани, і московська кавалерія показово розтоптала їх копитами своїх коней на сільському майдані. На цьому місці зберігся курган, насипаний в пам'ять про ту нелюдську розправу.

• Одним із достойних нащадків відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів був громадський діяч і меценат, найбагатший землевласник Полтавщини і Чернігівщини Григорій Галаган (1819—1888). За його ініціативою й при його матеріальній підтримці відкрито гімназію в Прилуках (1874) й багато народних шкіл — а також колегію в Києві (1871), яка у спомин про передчасно померлого сина отримала ім'я Павла Галагана. Григорій Галаган у 1871 році заснував першу в Україні ощадно-кредитну спілку для селян. Він приятелював і листувався з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем, а з колеги Павла Галагана вийшли такі наукові та

Григорій Галаган

Національний банк Англії у Лондоні

громадські діячі, як А. Кримський, О. Малиновський, М. Чубинський, А. Лівіцький, В. Липський, П. Филипович і багато інших. Після революції більшовики ліквідували колегію, перетворивши її на так звану «трудоу школу».

• Існує версія, згідно з якою в 1947 році в Москві членом Президії ЦК КПРС А. Мікояном та британським послом в СРСР було підписано документ про відмову Радянського Союзу від претензій на золото гетьмана Полуботка; за це СРСР мів сплачувати свої борги перед Великою Британією за мінімальними кредитними ставками. Крім того, англійці погодилися купувати в Радянського Союзу зерно за «спеціальними», сильно завищеними цінами. Дослідники й досі не можуть з'ясувати, чи насправді існував такий документ. Втім, ціни на зерно для Англії в той час дійсно діяли «спеціальні».

• Згідно з висновками комісії на чолі з заступником голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько, на 1 січня 1964 року внесок Павла Полуботка у Банк Англії складав майже трильйон фунтів стерлінгів, що дорівнювало тодішньому трирічному бюджету такої держави, як Франція. За підрахунками сучасних економістів, на початку третього тисячоліття цей скарб складав уже 16 трильйонів фунтів стерлінгів, тобто майже по 30 кілограмів золота на кожного з українців.

КІНЕЦЬ ВЕЛИКОЇ ЕПОХИ

У ході тривалих війн за панування в українських землях між Росією, Річчю Посполитою, Туреччиною і Кримом, у 18 столітті Україна виявилася роздробленою: Слобожанщина, Лівобережжя, Київ і Запорозжжя опинилися під владою Росії, а Правобережжя — під владою Речі Посполитої і Туреччини. Надалі цими землями заволоділи дві імперії — Російська та Австрійська. Розчленування українських земель було закріплено системою міжнародних угод. Єдиний народ був розколотий і опинився у сфері впливу різних культур.

Уже в першій половині 18 століття уряд царської Росії поступово готував умови для ліквідації Гетьманщини. Після зруйнування Запорозької Січі й ліквідації 1775 року Запорозького козачого війська козаки розбрелися по різних краях. Кілька тисяч із них перейшли на турецьку територію, де в околицях Очакова і Аккермана заснували Задунайську Січ, яка проіснувала аж до 1828 року. Задунайці зберегли звичаї і устрій Запорозжжя, і ця Січ, як

і багато попередніх, стала надією та притулком для всіх, хто не хотів миритися з чужими порядками в Україні.

І не дивно: з 1783 року імператриця Катерина II ввела кріпосне право в Україні, остаточно позбавивши українців традиційних вольностей. Селяни опинилися в повній залежності від поміщиків. Їх примушували до виконання тяжких й принизливих робіт, жорстоко карали, кидали до тюрем, віддавали в солдати. Поміщики торгували селянами наче рабами, вимінювали на мисливських собак, програвали в карти. Життя на селі стало нестерпно тяжким.

Але Україна ще пам'ятала інші часи — коли її народ знаходив достойні відповіді на всілякі кривди та несправедливості. Протягом усього 18 століття і на правому, і на лівому берегах Дніпра спалахували козацько-селянські повстання, повстання гайдамаків. Саме гайдамаки спричиняли такі великі й криваві народні заворушення, яким стала Коліївщина 1768 року.

Петро Калнишевський

(1690 — 1803)

Петро Калнишевський народився в селі Пусто-войтівка Лубенського полку і прожив неймовірно довгий вік — аж 112 років. Цей ушлявлений діяч козацтва походив з української шляхти. Він був військовим осавулом, потім суддею Війська Запорозького низового, а в 1762 році січове товариство обрало його своїм кошовим отаманом.

Щоправда, того ж року, після зустрічі в Москві з царицею Катериною II, уряд подбав, щоб Калнишевський був усунутий із цієї посади — у Петербурзі не сподобалися його відвертість й повна відсутність раболіпства. Але вже в січні 1765 року, всупереч царській волі, старшина знову обрала його кошовим. Тоді ще ніхто не знав, що Калнишевський стане останнім кошовим отаманом низового Запорозького Війська...

Талановитий адміністратор і дипломат, Петро Калнишевський обіймав цю посаду аж до 1775 року, і за цей час багато зробив для економічного та культурного піднесення Запорозжя, для захисту його державної автономії, колонізації запорізьких степів, поширення хліборобства й торгівлі. Він відстоював права Запорозжя, задля чого неодноразово їздив із депутаціями до Петербурга, намагався посилити свою владу і обмежував права старшини та козацьких рад. Все перешкоджало планам уряду імперії щодо поширення російської присутності в Україні.

За відвагу, виявлену під час російсько-турецької війни 1768—1774 років, Військо Запорозьке дістало від цариці подяку. Калнишевського було нагороджено орденом Андрія Первозванного, він отримав чин генерал-лейтенанта. Але навіть це не змогло перешкодити остаточному знищенню Січі. На засіданні російського уряду 23 квітня 1775 року князь Григорій Потьомкін виступив із проектом ліквідації Запорозької Січі, а 4 червня за схваленим планом сотисячне військо під командуванням генерал-поручика Петра Текелі, повертаючись із турецької війни, обступило Січ, скориставшись тим, що Військо Запорозьке ще перебувало на турецькому фронті. Не маючи достатніх сил, щоб боронитися, Калнишевський змушений був здати свою фортецю без бою.

Загарбники пограбували військову скарбницю, військові припаси, січовий архів, козацьку церкву. Разом із старшиною Петра Калнишевського було заарештовано і на пропозицію того ж Потьомкіна

Петро Калнишевський

довічно заслано до Соловецького монастиря. Третього серпня 1775 року Катерина II видала маніфест, у якому проголошувалося: «...Нет теперь более Сечи Запорожской в политическом ея уродстве». Всі пункти маніфесту фактично зводилися до звинувачення запорожців у захопленні та присвоєнні чужої власності та в намаганні створити незалежне управління.

Кошовий отаман був надто помітною фігурою, щоб від нього можна було здихатися потайки. Царський уряд не ризикнув фізично знищити Калнишевського, натомість у 1775 році 85-річного козацького проводиря заарештували й відправили до Соловецького монастиря, куди він прибув наприкінці липня 1776 року. Монастирському керівництву було наказано утримувати його «без відпусток, заборонити не лише листування, але й спілкування з іншими персонами, та тримати під вартою солдатів».

Протягом багатьох років Калнишевський відбував ув'язнення в одиночній камері, причому його контакти із навколишнім світом практично припинилися. Камера кошового отамана була жакхливим місцем: кам'яний лантух завдовжки три метри і заввишки у зріст людини без опалення, замість вікна — щілина, забрана подвійними ґратами, подвійні двері. Стіни камери завжди були вогкими й вкритими пліснявою, а повітря — задушливим. Вистачало там

ОСТАННІЙ, СВЯТИЙ І ПРАВЕДНИЙ

і пацюків, з якими в'язню доводилося вести нескінченну боротьбу. З цього холодного пекла Калнишевський вибирався тільки один-два рази на рік — у Великий та Успенський пости. Тоді, під посиленням конвоєм, охоронці відводили старого кошового до церкви, не дозволяючи йому перемовитися з кимось хоч єдиним словом.

Лише за 12 років Калнишевського перевели до однієї з келій, де було хоч трохи світліше і не так волого. «Порційних грошей» отаман отримував один карбованець на добу — і це було єдиною милістю з боку влади, бо карбованець на той час вважався великими грошима. На заощаджені кошти в'язень відремонтував свою келію, а наприкінці життя придбав для монастиря Євангеліє вартістю 2435 карбованців.

Нарешті за указом нового імператора Росії Олександра I у 1801 році 111-річний отаман був помилуваний і отримав право на вільний вибір місця проживання. За своїми літами і станом здоров'я Калнишевський залишався ченцем у монастирі, де й помер два роки по тому. До самої кончини пам'яті та розуму старого козака заздрили навіть зовсім молоді люди. Похований Петро Калнишевський на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором. На його могильній плиті викарбовано напис: «Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, посланного в сию обитель по Высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Скончался 1803 года октября 31 дня смертию благочестивою, доброю».

У 2008 році Помісний собор Української православної церкви Київського Патріархату ухвалив приєднати праведного кошового отамана Калнишевського до чину святих під ім'ям Петра Багатостраждального. Пам'ять святого Петра Багатостраждального вшановується 14 жовтня, у день Покрови Пресвятої Богородиці — покровительки українського козацтва.

Імператриця Катерина II

Остання рада на Січі

Сидір Білий (1716—1788)

Сидір Білий, майбутній кошовий отаман Чорноморського козацького війська і командувач Чорноморської козачої флотилії, народився у старовинній козацькій родині на території сучасної Херсонщини. В молоді роки навчався у Києво-Могилянській академії, після чого подався на Січ. Вступив до запорозького товариства, навчався в січовій школі старшин, і ще юнаком за виняткові здібності був обраний на посаду військового осавули. В цьому чині Сидір Білий брав участь у багатьох морських і сухопутних походах на Дунай і в Крим.

Протягом 60-х років 17 століття Білий неодноразово виконував особисті доручення кошового отамана Петра Калнишевського. У складі козацького посольства побував він і на коронації Катерини II. Імператриця приязно зустріла козацьку делегацію. Сидора Білого як одного з найдоблесніших козацьких офіцерів було нагороджено золотою медаллю з портретом імператриці з даруванням дворянського звання.

Після завершення російсько-турецької війни восени 1774 року і руйнування 1775 року Запорозької Січі Сидора Білого звільнили зі служби у чині майора, наділили землею і призначили керівником Новоселицького «уезда» під Херсоном. Утім, невдовзі замінили російським офіцером, і тоді Сидір зайнявся господарством та громадською діяльністю. Дехто з істориків й досі звинувачують його у тому, що він не пішов із більшістю козаків на Задунайську Січ, але освічений і розважливий Білий добре розумівся в тогочасній політиці й усвідомлював, що зберегти Січ в імперії вже стало неможливим. Тому він вважав, що українське козацьке військо і флот необхідно відроджувати на рідній землі, хоч і під імператорським орлом.

На той час у Херсоні для майбутнього Чорноморського флоту вже будувалося нове покоління великих вітрильних кораблів — корветів, фрегатів та лінкорів. Будувалися кораблі для козацького флоту і на Хортиці. Сидір Білий із колишніми запорожцями брав у створенні флоту найактивнішу участь, займався комплектуванням екіпажів та їхньою підготовкою. «А матросов на Черноморский флот набирать из крестьян полуденной Малороссии как извечных мореходов и победителей над неприятелем», — вимагав у своїх наказах князь Григорій Потьомкін.

Морський прапор Війська Запорозького

Проте запорожці йшли на царську службу неохоче. Всього набралось близько тисячі козаків. Їх отаманом став військовий осавула Сидір Білий, а його помічником — колишній суддя Війська Запорозького Антон Головатий. Шостого квітня 1783 року козаків офіційно зарахували на військову службу. Розділятися нове козацьке військо мало на кінноту, піхоту та флотилію.

Вранці 1 травня 1783 року 16 великих вітрильних кораблів Дніпровської флотилії увійшли в Ахтіарську гавань (нині — головна Севастопольська бухта). Наступного дня прибула Азовська флотилія під командуванням віце-адмірала Ф. Клокачова. За козацьким звичаєм Сидір Білий вітав побратимів із Дону гарматним салютом, а потім бенкетом на флагманському кораблі.

Передавши на вимогу князя Потьомкіна Дніпровську флотилію Ф. Клокачову, Сидір Білий повернувся до Херсона, де очолив будівництво Лиманської гребної флотилії «малого моря», яку ще треба було збудувати. На відміну від севастопольської ескадри, ця флотилія мала складатися з вітрильно-гребних суден, призначених для висадки десанту і боротьби з важкими лінійними кораблями. Займаючись будівництвом суден, отаман Білий одночасно розбудовував козацьке військо. Бажаючих стати «вірними козаками» виявлялося небагато, доки не було оголошено, що колишні запорожці, котрі приведуть охочих, отримують офіцерські чини та дворянство. Тож на початку 1787 року до Сидора Білого приєднався колишній запорозький полковник Захар Чепіга з майже тисячею козаків.

Лиманська гребна флотилія до 1787 року була збудована. Сидір Білий у чині підполковника став

ОТАМАН-ФЛОТОВОДЕЦЬ

командувати ескадрою запорозьких чайок, а в грудні 1787 року українські козаки перейшли до Васильківського урочища в гирлі Дніпра, де заклали Васильківську Січ. На військовій раді кошовим отаманом обрали Сидора Білого — «як одвіку водилося у Запорозькому Військові». Отаману були прислані військові клейноди: велика біла із синім хрестом корогва, булава, бунчук і перначі. Ця корогва (прапор) є основою сучасного Військово-морського прапора України.

Як колись Петро Калнишевський, що в цей час закутий у кайдани сидів ув'язнений у Соловецькому монастирі, Сидір Білий щиро вірив, що вірною службою і пролиттю в боях крові можна заслужити право вільного життя на рідній землі. Але того, що з цього вийде, йому не судилося побачити.

7 вересня 1787 року розпочалася чергова російсько-турецька війна. Запорожці, як і в минулих війнах, мали бути авангардом російської армії. Але в битві за Кінбурнську фортецю турки направили на допомогу десантному корпусу яничар майже чотири тисячі козаків Задунайської Січі — також на чайках. Ескадра Сидора Білого вийшла назустріч ворожому десанту, але, побачивши своїх братів-запорожців, його козаки вирішили з ними не воювати і, пострілявши для шуму з гармат, повернулися до свого берега. Фактична відмова задунайських козаків від штурму позицій російських військ дозволила росіянам разом із пішими козаками скинути яничар у ли-

ман, чим і завершилась оборона Кінбурна. Помста не забарилася. Турки вирішили нанести удар у відповідь, скерувавши на Лиманську флотилію майже увесь турецький флот. Вранці 21 травня 1788 року турецькі кораблі вийшли на рейд Васильківської Січі і розпочали обстріл коша. Запорожці якраз відбували молебень, після чого, посідали на чайки і розпочали атаку турецьких кораблів. Турки відступили, а за тиждень у Дніпровському лимані відбулася грандіозна битва козацької флотилії проти 57 грізних бойових кораблів, у якій турки втратили три лінійні кораблі й змушені були тікати. У наступному бою поблизу Очакова в повітря злетіли шість турецьких фрегатів, три лінійні корабля й понад десятка менших суден. Турецький флот був змушений тікати, але під час абордажних боїв загинули 18 козаків, майже дві сотні потрапили в полон, а отаман Сидір Білий був смертельно поранений картеччю. Не допомогли й кращі лікарі — за кілька тижнів кошовий помер і був похований за старим запорозьким звичаєм — під гарматну пальбу — в Олександрівській церкві Кінбурнської фортеці. Над його труною з непокритими головами стояли російський полководець Олександр Суворов, Антон Головатий і контр-адмірал Пол Джонс, славетний «Чорний корсар», майбутній засновник військово-морських сил Сполучених Штатів Америки, що на той час командував вітрильною ескадрою Лиманської флотилії.

Облога Очакова 1788 р.

Антін Головатий

(1744–1797)

Антін Головатий народився в козацькій старшинській родині. Коли йому ще не виповнилося навіть 13 років, батьки записали його до Кушівського куреня Підпільненської, або ж Нової Січі, місце розташування якої зараз перебуває під водою Каховського моря. З 1757 року Головатий навчався у січовій старшинській школі. Він виявив рідкісні здібності; крім військової справи та математики, Антін вивчав музику й літературу. У хлопця був справжній талант, і він часто складав пісні та вірші, добре грав на бандурі. У неповні 20 років козаки обрали його курінним отаманом, а за рік — військовим писарем коша з рангом полкового старшини.

З того часу без участі Антіна Головатого не обходилося жодне носольство, військова делегація, переговори, укладання угод і, звичайно ж, походи та бойові дії. Уперше участь у бою Антін узяв у 1769 році, під час війни з Туреччиною. Уже тоді кошовий писар зайнявся ґрунтовним вивченням морської справи та досвіду морських походів. У 1771 році він, як один із найдосвідченіших козаків, узяв участь у поході полковника Третьяка на Очаків та в поході Якова Свідловського на Дунай. Тоді Головатий почав вести спеціальний «Журнал бойових дій» і складати логію для цього району плавання. Авторитет молодого козака як морського командира швидко зростає; казали навіть, що в його жилах разом із кров'ю тече морська вода, тож на морі він як удома.

Після завершення бойових дій імператриця Катерина II раптом видала наказ про заселення козацьких земель росіянами, німцями та сербами. Отаман Петро Калнишевський намагався відстояти власність товариства і навіть направляв до Петербурга спеціальне посольство, до складу якого входив і Головатий, але імператриця вже вирішила долю Січі, яка 1775 року була знищена. Антіна Головатого зі служби звільнили, і до осені 1787 року бойовий командир

вів мирне життя, але підтримував постійні зв'язки з давнім приятелем Сидором Білим, і нарешті обоє умовили князя Григорія Потьомкіна, губернатора Новоросійського краю, дати дозвіл на створення «Війська вірних козаків».

22 січня 1788 року рада колишніх січовиків обрала Антіна Головатого військовим суддею новоствореного війська — тобто другою особою після кошового отамана, яким став Сидір Білий. Однак уже 17 червня того ж року під час боїв під Очаковом Білий загинув, і керування діями козаків повністю лягло на Головатого. Козацькі чайки продемонстрували свої можливості в бою проти великих вітрильників: за один день вороги втратили 15 суден і понад 6 тисяч вояків.

Антін Головатий

Кубанські козаки

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Після перемоги під Очаковом козацькі загони отримали назву Чорноморського козацького війська, а флотилія чайок — Чорноморської козацької флотилії.

Але взяти Очаківську фортецю Суворову ніяк не вдавалося. Тоді Потьомкін доручив подолати цю перешкоду Антіну Головатому. За одну ніч завдання було виконано, і над укріпленнями було піднято білу козацьку корогу. Так же швидко й вправно Головатий захопив потужну турецьку артилерійську батарею на острові Березань, за що був нагороджений орденом Святого Георгія.

Шостого грудня того ж року, за наказом князя, козаки перенесли свій кіш у гирло річки Березанки, щоб закріпити за собою відбиті в турків землі. А в травні 1779 року важко поранений кошовий Захарій Чепіга передав військовій клейноді коша Головатому, і як наказний отаман Антін на довгий час став єдиним командиром піхоти, кінноти та флотилії Чорноморського козачого війська. У цій якості він керував узяттям Хаджибею (сучасної Одеси), Аккерману (нині Белгород-Дністровський), Тягині (зараз місто Бендери). Усі ці бойові операції завершилися дуже вдало, тож Григорій Потьомкін подбав про те, щоб Головатого було нагороджено чином полковника російської армії. Згодом козацьке військо брало участь у взятті турецьких фортець Табія, Тулча, Усакча, Кілія та Ізмаїл. За штурм Ізмаїла Антіна Головатого було нагороджено орденом Святого Володимира, а кожного з його козаків — срібною медаллю «За отменную храбрость при взятии Измаила. Декабря 11 дня 1790».

У серпні того ж року ескадра прибула в Темрюк на Кубані. А Антін Головатий у цей час вів на Кубань сімейних козаків суходолом через донські землі. Із 12 622 осіб до місця призначення дісталось лише 8200, не рахуючи членів сімей; вони розселилися 38 куренями, заснувавши Кубанське козацьке військо. У 1794

Кубанський козак

році переселенці почали будівництво столиці краю — Катеринодару.

Кубанські козацькі полки згодом знадобилися імператриці як сила для придушення народних повстань у Польщі й для завоювання Азербайджану. Козаки ж тим часом страждали від незвичного клімату та невідомих хвороб. Військо з дня на день знищували епідемії. Так, у Баку, куди направили козацьке військо, спалахнула епідемія чуми. Антін Головатий теж заразився цією хворобою. 28 січня 1797 року бригадир і кошовий отаман Чорноморського козацького війська помер. Козаки поховали свого ватажка десь у Ленкоранському районі Азербайджану.

28 червня 1791 року Чорноморське козацьке військо взяло участь у штурмі фортеці Мачин. Це була остання операція для Чорноморської козачої флотилії. Після підписання в Галаці мирної угоди, яке відбулося двома днями пізніше, козаки повернулися додому і почали готуватися до колонізації відвоєнованих земель між Бугом і Дністром — саме це обіцяв товариству князь Потьомкін, який розраховував таким чином забезпечити спокій та безпеку у прикордонній смузі. Але 5 жовтня фельдмаршал раптово помер, а 30 жовтня 1792 року імператриця Катерина II вирішила, що козаків краще депортувати на Таманський півострів на Кубані. Тих, хто не забажав переселятися, чекало покріпачення. Чорноморську флотилію перевели на Кубань ще 21 травня, до опублікування царського наказу: чайки вийшли з Аккерману та Очакова у свій останній морський похід — у вигнання.

Захарій Чепіга

(1726—1797)

Захарій Чепіга

Захарій Чепіга народився в сім'ї козацького старшини, що походив із відомого у Гетьманщині старовинного роду Кулішів. Освіти майбутній кошовий отаман Чорноморського козацького війська не отримав узагалі ніякої. На Січ він прибув тоді, коли йому вже виповнилося 24 роки — саме там він і отримав своє прізвисько Чепіга, під яким увійшов до історії.

У жовтні 1769 року Захарій, незважаючи на відсутність освіти, уже обіймав посаду полковника Протовчанської паланки — січової територіальної одиниці, до якої належали понад тридцять сіл над річками Оріль та Протовча з центром у місті Личків. На чолі своїх вояків він зіграв видатну роль у розгромі турків біля гирла Дністра та взятті Очакова.

Після зруйнування Січі у 1775 році Чепіга, як і більшість козацьких військових діячів, отримав відставку у ранзі капітана російської армії і деякий час присвятив власному господарству. Але господарювання виявилось не до смаку цій до мозку кісток військовій людині. У 1783 році за наказом Григорія Потьомкіна колишній управитель Протовчанської паланки зробив спробу створити

Перші операції чорноморських козаків у війні 1787—1791 років відбувались навколо Бузького лиману та Очакова. Чепіга безпосередньо очолював кінні загони чорноморських козаків. Після загибелі кошового Сидора Білого в битві в Очаківському лимані січове товариство обрало наступником свого отамана Захарія Чепігу.

Новий отаман під час боїв під Хаджибеєм, Аккерманом, Бендерами, Ізмаїлом виявив себе як хоробрий і розумний командувач. Недарма цього старшину дуже високо цінував знаменитий полководець Олександр Суворов. У 1788 році в одному з походів Чепіга у бою був тяжко поранений турецькою кулею у праве плече. Під час штурму Ізмаїла він дуже вдало керував діями однієї зі штурмових колон і сприяв захопленню могутньої фортеці з боку Дунаю. Після переходу через Дунай у битві при Бабадазі полк Захарія Чепіги, перебуваючи в авангарді разом із катеринославським, бузьким полками і загонами донських козаків, брав участь у розгромі турецького війська. Чепіга захопив 11 гармат, бунчуки та весь обоз 23-тисячного турецько-татарського війська. За доблесть, виявлену під час цієї кампанії, його було нагороджено орденами Святого Георгія Переможця, Святого Володимира і почесною золотою зброєю, прикрашеною діамантами.

ПРОТОВЧАНСЬКИЙ УПРАВИТЕЛЬ

І. Айвазовський. «Комиші на Дніпрі»

з колишніх запорозьких козаків волонтерські когорти, але вона виявилася досить невдалою.

Лише під час подорожі імператриці Катерини II Тавридою 1787 року той-таки Потьомкін представив їй колишніх запорозьких старшин, і серед них Захарія Чепігу. Під час цієї зустрічі козаки отримали дозвіл створити військові формування з колишніх запорожців на російській службі — так зване «Вірне військо чорноморських козаків», із наданням для його вояків певних привілеїв. Це подіяло, і кількість чорноморського козацтва почала швидко зростати.

Після переселення за наказом імператриці чорноморських козаків на Кубань (1792) Захарій Чепіга займався адміністративними та господарськими справами війська, брав участь у розбудові кубанського кордону. Саме він вибрав місце для заснування майбутнього міста Катеринодар.

У 1794 році вибухнуло повстання у Польщі, й два козацькі полки під проводом Чепіги було відряджено до війська, яким керували Микола Репнін та граф Суворов. За участь у штурмі варшавського передмістя Прага Чепігу було нагороджено орденом Святого Володимира 2-го ступеня.

Повернувшись на Кубань, отаман продовжував займатися влаштуванням війська на нових територіях. Утім, виснажений походами і тяжкою хворобою, 14 січня 1797 року Захарій Чепіга помер і був похований на тому місці, де згодом був зведений Катеринодарський собор.

Зберігся опис церемонії похорону кошового отамана, складений військовим писарем Тимофієм Котляревським. Труну отамана везли на колісниці, запряженій шістьма вороними кіньми, по обидва боки його йшли по шестеро старшин із запаленими свічами, спереду несли кришку із хрестоподібно покладеними на неї двома шаблями, подарованими царицею Катериною II й князем Потьомкіним. Поруч вели двох улюблених верхових коней Чепіги й на подушечках із зеленого сукна несли його нагороди. Усі військові регалії супроводжували кошового в останню путь. Дванадцять разів процесія зупинялася, і дванадцять разів військовий священник читав Євангеліє, після чого піші й кінні козаки палили зі своїх рушниць, а пушкар стріляв із гармати. Під гарматний салют труна доблесного воїна була опущена в могилу...

Гайдамацький табір

Петро Велегура (? —?)

Петро Велегура, козак Щербинівського куреня, став останнім полковником Кальміуського об'єднання Нової Січі.

Уперше в офіційних документах Коша він згадується у 1754 році.

Велегура завжди відзначався владним і рішучим характером. В 1772 році він був призначений полковником Кальміуської паланки. Обійнявши цю посаду, він багато уваги приділив забезпеченню надійного захисту своєї території від зазіхань донських козаків та російських регулярних військ. Протягом наступних двох років Велегура не тільки сповіщав Кіш про знищення представниками

російської влади запорозьких ватаг, а й відзначився рішучими діями щодо їхнього захисту. Саме Велегура витіснив із лівого берега Кальміуса російських рибалок, лісорубів та донських козаків, відновив старий запорозький кордон по річці Міус, повернув у власність запорожців деякі коси Азовського моря та степи у верхів'ях річок Кальміус, Єланчик і Кринка.

На початку 1775 року чутки про дії Велегури дійшли до імператриці Катерини II та її фаворита — князя Григорія Потьомкіна. Останній почав загрожувати полковнику арештом, і у червні 1775 року, під час розгрому Запорозької Січі, виконав таки свою загрозу. Останнього кальміуського полковника відправили до Москви, поводячись із ним, як із карним злочинцем — Велегуру закували в ручні й ножні кайдани. Подальшу участь козацького ватажка повинен був вирішити князь Потьомкін...

Що сталося з козацьким полковником, яким був вирок, коли, де і за яких обставин він скінчив своє життя, залишилося невідомим.

У ПАМ'ЯТІ НАРОДНІЙ

Опанас Ковпак

М. Андріюллі. «Війна повстанська»

Гнат Голий

(? — ?)

Запорозький козак Гнат Голий у 30—40-х роках 18 століття був одним із керівників гайдамацького руху на Правобережжі; його загін діяв у районі Чорного Лісу, основний же табір повстанців перебував у верхів'ях річки Інгул. Саме звідти гайдамаки здійснювали свої напади на шляхетські маєтки. Аж до 1748 року повстанці наганяли жах на багатіїв Тульчина, Звенигородки, Немирова.

У 1741 році до рук Голого потрапив колишній козацький ватажок Сава Чалий, який встиг переметнутися на бік поляків. Гнат був безжальним до зрадників, і стратив учорашнього спільника у вінницькому селі Степашках.

Про боротьбу Голого проти польських поневолювачів нам залишилися численні героїчні народні пісні. А ще образ знаменитого гайдамацького ватажка у 19 столітті відтворив у своїй історичній драмі «Сава Чалий» видатний український драматург Іван Карпенко-Карий.

Опанас Ковпак

(? — після 1786)

Орільський полковник Опанас Ковпак походив із шляхетського роду Магденків. На Січ він потрапив зовсім молодим хлопцем і був приписаний до Шкуринського куреня. Чесний, вірний, сумлінний, розумний Опанас швидко привернув до себе увагу старшини і став

курінним отаманом. Коли ж була створена нова Орільська паланка, запорожці проголосили його полковником орільським — цьому сприяло і те, що в Опанаса Ковпака на річці Орілі було власне майно, зимівник і худоба. У 1769 році під час татарської навали маєток полковника було зруйновано, але він знову відбудував садибу і завів господарство. Власне, у зимівнику на Орілі він і жив майже завжди.

За часів російсько-турецької війни 1768—1774 років орільський полковник зі своїми козаками брав участь у багатьох військових операціях. Наприклад, у 1773 році князь Долгорукий просив Петра Калнишевського надіслати до Криму допомогу. Опанас Ковпак та його осавула Прохоня на чолі двохтисячного загону січовиків приєднався до регулярних військ і скинув турецький десант у Чорне море, після чого штурмом узяв Кафу — міцну фортецю й опорну базу турок.

Коли російські війська погромили Січ (як відомо, момент для цього підступного діяння був вибраний вдало — більшість козацького війська перебувала далеко від своїх куренів), Опанас Ковпак був у своїй паланці. Після того, як запорожців вигнали з їхнього краю, полковник не покинув колишніх братів по зброї. Отримавши через князя Долгорукого шмат землі, Ковпак заснував селище Опанасівка, де й оселив своїх козаків. У селищі на полковницькі кошти були збудовані церква та школа.

Коли десь після 1786 року Опанас Ковпак пішов із життя, бойові побратими оплакували його, як найдорощчу людину.

Максим Залізняк

(бл. 1740—1768)

В умовах всевладдя і сваволі шляхти, переслідувань православ⁹ й загального покріпачення на Правобережжі, яке перебувало під владою Речі Посполитої, ватажки народних повстань — а найчастіше ними ставали вихідці з козацтва — користувалися співчуттям і підтримкою українських селян і духівництва. Протягом майже всього 18 століття дії бунтівників-гайдамаків призводили до великих народних повстань, найбільшим і найкривавішим з яких стало повстання 1768 року — воно увійшло до історії під назвою «Коліїщина». Очолили це повстання Максим Залізняк і сотник надвірної охорони Іван Гонта. Саме трагічним подіям цього часу присвячена поема Тараса Шевченка «Гайдамаки».

Ім⁹ козацького ватажка Максима Залізняка стало символом стихійного народного опору національному й релігійному гніту. Він народився в козацькій родині в селі біля Чигирина. Батько

*Послушник Мотронинського
монастиря Максим Залізняк*

О. Сластіон. «Гонта в Умані»

У другій половині травня загін Максима Залізняка, кількість якого зростала з кожним днем, виступив із Холодного Яру й протягом трьох тижнів при повній підтримці місцевого селянства захопив Жаботин, Смілу, Богуслав, Канів, Черкаси, Корсунь, Лебедин та інші міста Придніпров'я. При цьому гайдамаки вкрай жорстоко розправлялися з польським і єврейським населенням. У червні повстанці взяли в облогу добре укріплену Умань і протягом кількох годин захопили місто, тому що сотник Іван Гонта, відповідальний за оборону міста, перейшов на їхній бік. Тут також була учинена кривава розправа. Повстанська рада проголосила Залізняка гетьманом і князем Смілянським, а сам він заявив про відновлення Гетьманщини. Згодом повстанський рух охопив Київщину, Волинь, Галичину, Полісся й Брацлавщину, а число війська самопроголошеного гетьмана зросло до тридцяти тисяч. На землях, звільнених від польського панування, почало відроджуватися козацьке саморядування.

Козак Мамай

його рано помер, і вже в 13 років Максим подався шукати долі на Запорозьку Січ, де був приписаний до Тимошівського куреня. Довелось йому спробувати й «чорної» роботи — кілька років він заробляв на життя на дніпровських рибних промислах і наймитом в Очакові. В 1767 році Максим Залізняк став послухником Онуфріївського, а потім Мотронинського монастиря поблизу Чигирини. Чому козак раптом вирішив поховати себе в обителі — й досі невідомо. Але ігумен Мотронинського монастиря отець Мельхиседек Значко-Яворський був відомий на все Правобережжя своїми запальними проповідями, у яких закликав до повстання проти релігійного гноблення й утисків.

Далі починаються загадкові події. На початку 1768 року до скромного послухника з'явився козачий отаман Йосип Шелест із листом від запорозького кошового отамана, у якому той нібито закликав до повстання проти Польщі. Незабаром Шелест був підлю вбитий, а згаданий лист зник. Проте вже у квітні Залізняк зібрав у Холодному Яру — містечку неподалік від Мотронинської обителі — загін козаків і селян кількістю близько тисячі. Повстанці проголосили колишнього послухника отаманом, хоча сам він величав себе полковником Низового Війська Запорозького. Причина перших успіхів загонів Залізняка

була все та ж: жорстокий гніт польської влади й, чималою мірою, провокації російської влади, яка поширювала серед населення Правобережжя чутки, що нібито імператриця Катерина II дала отаманові повстанців і його прихильникам якусь «золоту грамоту», що дозволяє безкарно винищувати поляків, євреїв та українців, що прийняли унію. Тому можливо, що й поява отамана Шелеста була такого ж роду провокацією. Місцеве духовництво одноставно підтримало повстання проти насильницького «ополячення».

Масштаби повстанського руху почали турбувати російський уряд, який дивився крізь пальці на дії Залізняка тільки доти, поки він не зачіпав його інтересів. Коли основні сили поляків були розгромлені або виснажені, Росія миттєво надала польській армії допомогу в придушенні повстання.

27 червня 1768 року російські війська оточили табір гайдамаків, які не були готові до опору, уважаючи прибульців своїми союзниками. Максим Залізняк, що вважався підданим Росії, був схоплений і заточений у Києво-Печерській фортеці. Більшість повстанців разом із сотником Гонтою були передані полякам і страчені. Залізняка били батогами, затаврували розпеченим залізом, вирвали ніздрі й присудили до вічної каторги в Нерчинських рудниках.

Гетьман Кирило Розумовський

Кирило Розумовський (1728—1803)

Державний діяч, член Державної ради Російської імперії, граф, останній гетьман України, молодший брат фаворита імператриці Єлизавети Олексія Розумовського народився в 1728 році в небагатій родині козака на прізвище Розум. Дитинство майбутнього гетьмана аж ніяк не натякало на те, що на хлопця чекає блискуча кар'єра: він, як і його однолітки, випасав худобу, ледь подолав основи грамоти. Але завдяки випадку його доля склалася зовсім інакше. Брат хлопця якось потрапив на очі велелюбної імператриці, яка дуже зацікавилася молодим і напрочуд гарним козаком.

У 1742 році Олексій став фаворитом самодержиці. Тоді ж він «виправив» своє прізвище на російський лад і перетворився на Розумовського.

Отримавши чин камер-юнкера, Олексій Розумовський вирішив подбати про брата Кирила. Майбутній гетьман отримав початкову освіту, а в 1742 році разом із матір'ю та сестрами перебрався до Петербурга. Через рік його відправили здобувати подальшу освіту за кордон, а в 1743 році Олексій та Кирило отримали титули графів Російської імперії.

Майбутній гетьман, на думку сучасників, виявився набагато здібнішим і розумнішим, ніж фаворит старіючої імператриці. Він одразу ж справляв на співбесідників найкраще враження: хлопець не тільки відзначався нетрадиційністю мислення, а й мав справжній талант прихилити до себе будь-кого.

Кирило Розумовський навчався в Берліні у знаменитого математика Л. Ейлера, потім слухав курс лекцій у Геттингені, подорожував Італією та Францією. Додому він повернувся тільки у 1745 році, перетворившись на європейську освічену та блискучо виховану людину. Навіть при дворі імператриці, де інтриги й заздрощі не переводилися, Кирило знайшов численних друзів і прихильників.

У 1746 році, у віці 18 років, Кирило Розумовський став кавалером ордена Святого Олександра Невського та президентом Імператорської Академії наук, якою керував протягом двох десятиліть. До речі, саме він всіляко підтримував славетного вченого Михайла Ломоносова. Тоді ж імператриця вирішила одружити майбутнього гетьмана з фрейліною Катериною Нарішкіною, у посаг за якою батьки давали 44 тисячі селян.

У 1748 році Кирило отримав чин полковника лейб-гвардії Ізмайлівського полку. Спеціально

Гетьманська посада у середині 18 століття не тільки дорівнювалася до фельдмаршальського звання, але й давала неабиякі кошти: з дня смерті гетьмана Данила Апостола у 1734 році Тимчасова колегія, що керувала справами України (яку принизливо йменували тоді Малоросією), накопичувала гроші, які призначалися гетьманам, і всю цю величезну суму було передано Кирилові Розумовському. Через рік новоспечений гетьман перебрався до Глухова, де почав життя повновладного правителя: будував палац, мав власний двір, охорону, давав бали, запрошував акторів, які грали французькі комедії. Але залишитися в Глухові надовго Розумовський не розраховував. Відбудувавши Батурин, він зробив його власною блискучою резиденцією.

Утім, місцеві жителі знову й знову скаржилися імператриці на нового гетьмана, бо той користувався владою виключно для власного збагачення. Незадоволена станом українських справ, Єлизавета у 1755 році відкликala Розумовського до Москви, а потім повернула його до Петербурга.

ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

для молодшого Розумовського було відновлено скасовану раніше посаду гетьмана України, і 24 квітня 1750 року колишній пастух узяв до рук булаву.

Але справи у «новоспеченого» можновладця пішли невдало, і за п'ять років його відкликали до столиці, а потім повернули до Глухова, обмеживши його владу й позбавивши права на власний розсуд призначати полковників та отримувати закордонну кореспонденцію. До Розумовського було представлено спеціального резидента з генералітету на випадок можливих негараздів. Від цього постраждали перш за все ті старшини, які скаржилися Єлизаветі на Розумовського. У порівнянні з новими порядками виявилось, що попередня діяльність гетьмана була далеко не найгіршою для Малоросії. Втім, Розумовський залишився улюбленцем імператриці. Він отримав майже всі найвищі титули та ордени імперії. І незважаючи на те, що життя в Глухові блискучому царедворцю швидко набридло, він до останнього відстоював перед Сенатом права Малоросії.

Із 1760 року гетьман почав запроваджувати на теренах України численні реформи, серед яких найбільш відомими стали реорганізація суду та винокурень, а також перший перепис українського населення. До Петербурга він повернувся перед самою смертю імператриці Єлизавети, і в 1762 році, очоливши Ізмайлівський гвардійський полк, узяв участь у державному перевороті, який привів до трону імператрицю Катерину II. За часів її правління Розумовський став однією з найвпливовіших осіб імперії. Він мріяв зробити гетьманство спадковим і зробив до цього деякі кроки, але імператриця аж ніяк не збиралася випускати Україну зі своїх рук.

Імператриця Єлизавета Петрівна

Саме тому він був знову викликаний до Петербурга, де імператриця зажадала від нього прохання про відставку. Розумовський миттю зрозумів: відмова скоритися призведе до фатальних наслідків, тож прохання подав. Десятого листопада 1764 року особливим наказом гетьманство було ліквідовано, колишній гетьман отримав чин генерал-фельдмаршала, величезний будинок у Києві, маєток в околицях, а також міста Батурин, Почеп, Бакланську, Биковську, Шептановську волості та місто Гадяч із сусідніми селами у володіння. У 1765 році він залишив посаду президента Академії наук і наступні два роки провів за кордоном. Повернувшись до Петербурга, Розумовський через деякий час залишив двір назавжди...

Дев'ятого січня 1803 року останній гетьман України помер у Батурині, залишивши своїм дітям величезні маєтки, понад сто тисяч кріпаків і нечувану на той час суму грошей.

Історики вважають діяльність Розумовського на посту гетьмана не дуже вдалою, і перш за все через те, що він, як не дивно, не знав прагнень й уподобань власної батьківщини, а управління нею повністю переклав на старшину. Втім, ряд адміністративних та економічних реформ гетьмана закріпили позиції українського шляхетства, дали відчутний поштовх до розвитку національної культури.

Палац Розумовського у Батурині

Олександр Безбородько (1747—1799)

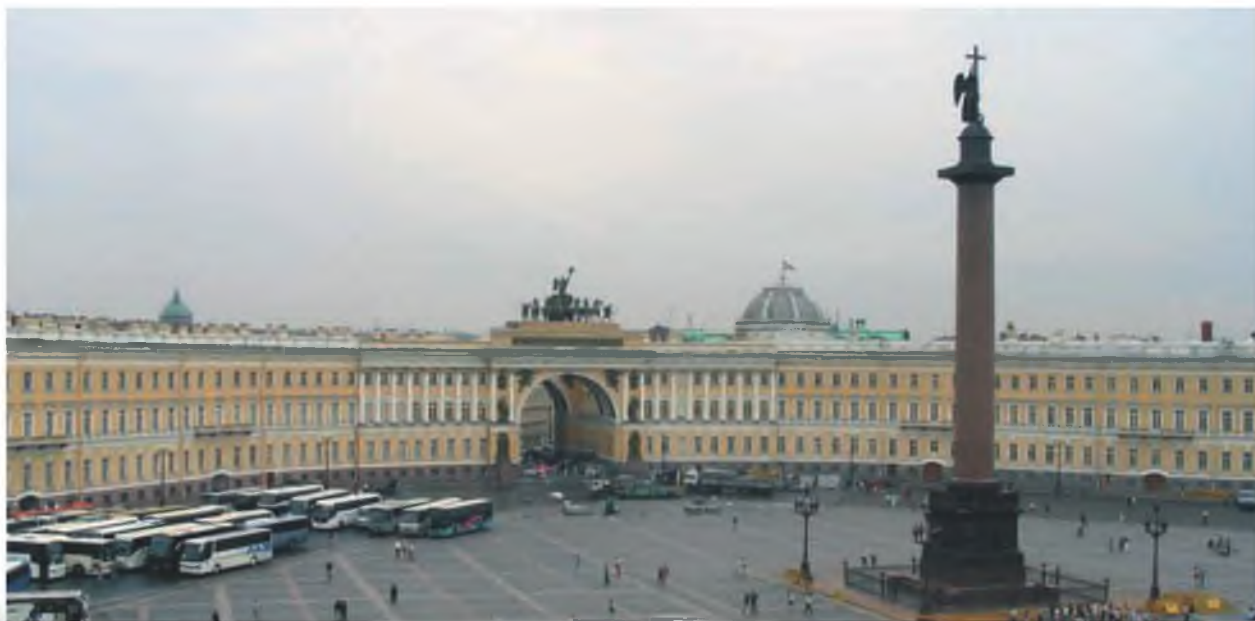
Перші представники старовинного українського старшинського роду Безбородьків служили в Переяславському полку. Їхній нащадок Андрій Безбородько (1711—1780) займав посаду генерального писаря, а потім був обраний генеральним суддею Запорозького війська. Його син Олександр народився в колишній гетьманській столиці — стародавньому українському місті Глухові. У 1765 році Олександр Безбородько, майбутній козацький полковник, член Російської Академії, почесний член Академії Мистецтв, сенатор, ясновельможний князь Російської імперії та майже всемогутній канцлер уряду імператриці Катерини II, закінчив навчання в Києво-Могилянській академії і розпочав козацьку службу в чині бунчукового товариша. Ця посада дорівнювала посаді заступника полкового командира, бунчукові товариші набирались із найвизначніших козацьких родин і складали свого роду «лицарську еліту» у козацькому війську.

Із 1767 року Олександр Безбородько стає членом Генерального суду і бере участь у російсько-турецькій війні 1768—1774 років. Під час бойових дій він командував різними українськими полками, які входили до складу армії генерал-губернатора України російського полководця Петра Рум'янцева. В переговорах, що

*Канцлер Російської імперії
Олександр Безбородько*

закінчилися підписанням у 1774 році Кючук-Кайнарджійського миру з Туреччиною, Олександр Безбородько виявив виняткові дипло-

Ермітаж. Сучасне фото

КАНЦЛЕР ІМПЕРІЇ

матичні здібності й домігся відмови турків від прав на Крим та Кубань.

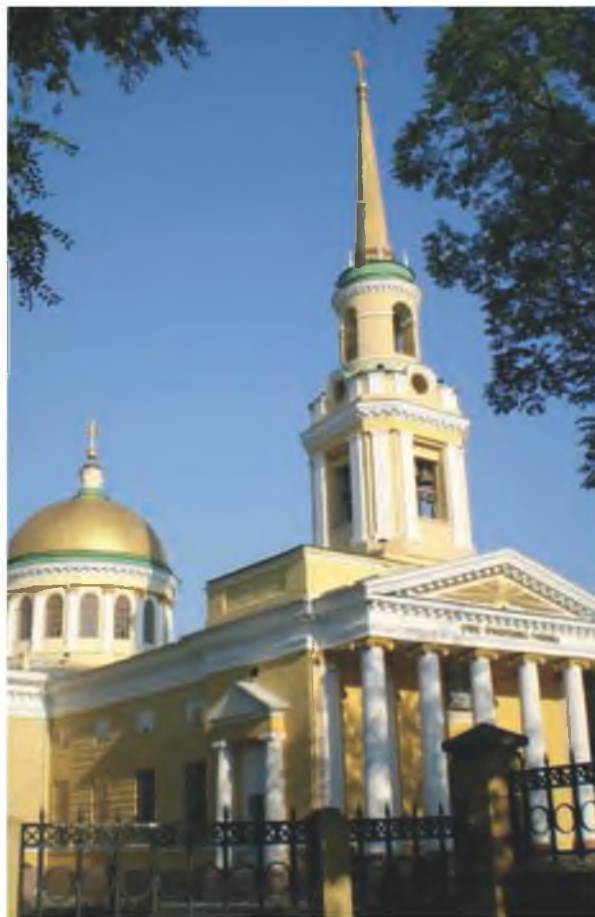
Завдяки цьому талановитий молодий дипломат став особистим секретарем, а згодом і щоденним доповідачем імператриці Катерини II — тобто її найбільш довіреною особою у галузі найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики.

У листопаді 1780 року Безбородько був зарахований до Колегії іноземних справ, а ще через чотири роки обраний членом Російської академії. У 1786 році він отримав титул графа і був призначений членом ради її імператорської величності. Посиленню впливу колишнього бунчукового товариша на справи Російської імперії сприяло укладення ще однієї угоди з Туреччиною — так званого Ясського мирного договору. За ним уряд Туреччини, що наближалася до занепаду, відмовлявся на користь Росії від земель між Бугом та Дніпром. За це видатне дипломатичне досягнення Олександр Безбородько отримав найвищу нагороду Російської імперії — орден Святого Андрія Первозванного.

Наприкінці століття на російський престол зійшов Павло I, на якого Олександр Безбородько мав величезний вплив. Скориставшись цим, видатний дипломат, який залишався патріотом своєї батьківщини, домігся відновлення в Україні Ге-

нерального Військового суду та деяких установ часів Гетьманщини, скасованих Катериною II. У квітні 1797 року Павло I надав Безбородькові титул найсвітлішого князя

*Орден Андрія
Первозванного*

Олександр-Невська лавра. Сучасне фото

Російської імперії і призначив його на найвищу державну посаду канцлера, яку за всю історію цієї держави обіймали 11 осіб.

Цей талановитий діяч козацького походження помер 17 квітня 1799 року і був похований в Олександр-Невській лаврі в Петербурзі — в усипальниці найвидатніших російських полководців і діячів культури.

Значний внесок Олександр Безбородько зробив і в розвиток української національної культури. Закоханий у вітчизняну історію, він склав повний список гетьманів України, генеральних суддів і підскарбіїв, генеральних осавул, писарів, хорунжих, а також полковників дев'яти українських полків, які становили військо гетьмана. Він зберіг для нащадків понад триста прізвищ людей, які входили в різні часи до вищих військових та цивільних органів управління України, надавши деяким із них короткі, але дуже влучні характеристики. Ним була зібрана унікальна колекція картин і витворів із бронзи та фарфору, яка, за відгуками сучасників, свідчила про витончений смак власника. Зараз більшість творів мистецтва з колекції Безбородька зберігаються в Росії — в Ермітажі та Російському музеї. А в 1805–1817 роках на надані згідно із заповітом канцлера кошти в старовинному полковому місті Ніжині був заснований лицей, пізніше перетворений в гімназію, а наприкінці 19 століття — на історико-філологічний інститут імені князя О. Безбородька.

Йосип Гладкий

(1789—1866)

Йосип Гладкий — людина, на якій майже завершується історія січового козацтва.

Останній кошовий отаман Задунайської Січі (з 1827 року), наказний отаман Азовського козацького війська, генерал-майор, Гладкий був вихідцем із козацтва Золотоношського повіту Полтавської губернії. Він народився у селі Мельники, де його батько займав посаду сільського голови. Сім'я Гладких була досить заможною — жодний із трьох синів, коли прийшла черга йти у військо, не пішов у солдати, замість них відправили найманців. Після смерті батька Йосип отримав у спадок добрий шмат землі, а в 1813 році одружився з козачкою села того ж Золотоношського повіту Феодосією Мазур. У подружжя Гладких невдовзі народилося четверо дітей, утримувати сім'ю та сплачувати обтяжливі податки ставало дедалі важче.

Тому в 1820 році Йосип Гладкий залишив сім'ю на утриманні брата Максима і подався шукати чумацьких заробітків. Але авантюрна вдача козацького нащадка згодом далася взнаки. В Одесі Гладкий почав працювати бондарем і через деякий час намагався одружитися на служниці свого хазяїна. Коли ж випадково стало відомо, що він уже одружений і має чотирьох дітей, йому довелося тікати до Керчі, а далі вештатися аж до тих пір, поки він не опинився за Дунаєм.

Першими бойовими діями задунайського козацтва в лавах російської армії був штурм добре укріпленої турецької фортеці Ісаки. За проявлену відвагу і хоробрість під час штурму Йосип Гладкий одержав із рук імператора Миколи I золотий Георгіївський хрест і полковницькі погони. Тоді ж він був призначений наказним отаманом Окремого Запорозького Війська. У 1829 році Гладкий отримав російське дворянство. Разом із титулом йому було надано дворянський герб, на якому були зображені човен між двома берегами з піднятим російським прапором, за хоробрість та найвища нагорода отамана — Георгіївський хрест. У 1830 році Гладкий був нагороджений діамантовим перснем, через рік — орденом Святої Анни 2-го ступеня, а у 1840 році йому було вручено орден Святого Володимира 3-го ступеня. У квітні 1843 року Гладкий отримав звання генерал-майора.

С. Васильківський. «Задунайський козак»

Приписавшись на Задунайській Січі в Платнірівський курінь під прізвиськом Бондар, Гладкий у складі п'ятитисячного козацького десантного загону флотилії під командуванням званого полководця Ібрагім-паші брав участь у війні турків із греками. Під рукою кошового Якова Мороза Йосипові довелося ходити походом під Міссолунгу та штурмувати цю фортецю. Мабуть, у цьому поході виявилися його неабиякі військові таланти, і у 1827 році він був вибраний курінним отаманом Платнірівського куреня.

На початку російсько-турецької війни 1828—1829 років Йосип Гладкий обіймав посаду кошового отамана, і саме він 9 травня 1828 року став організатором повернення частини задунайських козаків у російське підданство. Півтори тисячі козаків на чолі з кошовим, захопивши військову канцелярію та скарбницю, перейшли під Ізмаїлом на бік російської армії.

«ІХАВ КОЗАК З-ЗА ДУНАЮ...»

Через такий учинок Йосипа Гладкого турецький уряд жорстоко розправився із задунайцями. Близько двох тисяч козаків разом із наказним гетьманом І. Баланом було заарештовано, ув'язнено та вбито, а січові укріплення та церкву зруйновано й спалено вщент.

Нагороди сипалися на Йосипа Гладкого не тільки за переведення Задунайського Коша до Росії, наслідком чого стала ліквідація козацької вольниці за Дунаєм, а й за успішне виконання обов'язків наказного отамана, які полягали перш за все у створенні з колишніх задунайців зразкового військового формування Російської імперії, здатного самостійно себе утримувати.

У 1851 році Йосип Гладкий вийшов у відставку і повністю присвятив себе сім'ї і господарству. Оселився він у межах військових земель — у Новоспасівській станиці у власному будинку. Згодом, не витримавши нарікань азовського козацтва, більшість якого вважала його зрадником, Гладкий виїхав за межі території війська — до придбаного ним хутора Ново-Петриківки. Там він прожив до 1862 року і переїхав до Олександрівська (нині — Запорозжя).

Йосип Гладкий перевозить царя Миколу I через Дунай

Влітку 1866 року Гладкий поїхав на Катеринославський ярмарок і там заразився холерою. Через кілька днів він помер, а пізніше померла і його дружина, що опікувалася хворим. Обоє були поховані на старовинному козацькому Пилипівському цвинтарі в Олександрівську.

Могила Гладкого збереглася донині, їй надано статус пам'ятки історії національного значення.

А. Сластіон. «Проводи на Січ»

ЖИВЕ СЛАВА І ВОЛЯ КОЗАЦЬКА

За своє більш ніж двохсотлітнє існування Запорозька Січ відіграла величезну роль у боротьбі українського народу з польською і татарсько-турецькою агресією. Навіть її підступний розгром, здійснений за наказом імператриці Катерини II у 1785 році, не знищив українське козацтво. Природжені вояки, оборонці кордонів, що свято берегли традиції та давні вольності, були примушені шукати собі місце в нових історичних обставинах.

Могутня Російська імперія, до складу якої на той час увійшла значна частина українських земель, не могла змиритися з існуванням Січі на її теренах. Доки Січ була поза переділами імперії або на її рубежах і боролась із зовнішніми ворогами, московські володарі згодні були терпіти її як мінливого напівсоюзника-напівпідданого. Але коли Січ опинилась усередині імперської території, миритися далі з існуванням цієї «держави в державі» царський уряд не міг. Ліквідація Запорозької Січі стала для Росії нагальною потребою, і першим це зрозумів Петро I, а за ним — Катерина II.

Подальша доля українського козацтва вирішувалась по-різному для «сіроми», тобто найбільш бідніших козаків, і заможної старшини. Частина запорожців утворила два «пикінерських» полки, що увійшли до складу російської армії, інша частина розселилася в степах Лівобережжя і зайнялася мирною працею, а ті, кому не припали до душі ці заняття, невеликими ватагами під видом відходу на рибні промисли пробралися на турецьку територію і заснували біля Очакова нову Січ. Цих запорожців налічувалося понад сім тисяч, і вони майже напевно належали до «сіроми», бо не були зв'язані ніяким майном. Довідавшись про це, царський уряд вислав на північ і заточив у монастирі колишніх вождів запорожців: кошового Калнишевського, суддю Головатого і писаря Глобу — бо побоювався, що й інші запорожці підуть за тими, хто подався в Туреччину, і на південно-західному кордоні знову з'явиться значна військова сила, яку можна використати проти імперії. Від Туреччини ж Росія зажадала повернути запорожців, але ні турки, ні самі запорожці на це не

погодилися. Турецький уряд офіційно визнав козаків Задунайської Січі своїми підданими і дозволив їм жити і промишляти на Дунаї, а за це служити султанові «піше і конно».

Розпорядженням султанської влади запорожці не були задоволені, і серед них почалися заворушення. Частина козаків повернулася в Росію і вступила у створене в 1783 році Чорноморське козацьке військо, яке після війни Росії з Туреччиною в 1793 році було переселено до устя ріки Кубані і поклало початок Кубанському козацькому війську, що проіснувало до 1917 року.

Ще кілька тисяч козаків, одержавши дозвіл австрійського імператора, переселилися в Австро-Угорщину й осіли у нижній течії ріки Тіси. Але в Австрії козаки затрималися недовго і незабаром розсіялися по світах. Одні повернулися в Росію, інші направилися за Дунай. Задунайська Січ проіснувала до 1828 року, але і вона поступово танула завдяки відходу більших чи менших груп козаків на батьківщину — до українських земель. До того ж козакам доводилося брати участь у військових справах

Туреччини і воювати проти греків, які були православними. Ось чому рішення Йосипа Гладкого, останнього кошового «задунайців», який вирішив на початку чергової російсько-турецької війни прийняти російське підданство разом із своїми козаками, неможна вважати зрадою. З тих «задунайців», хто пішов за Гладким, було сформовано Азовське козацьке військо, згодом оселене між Маріуполем і Бердянськом. Там воно і проіснувало до 1860 року, коли було переселено на Кубань і влилося в Кубанське козацьке військо.

На цьому остаточно завершується історія Запорозької Січі — але не козацтва.

Бо найкращі риси, присутні українському козацтву, цьому унікальному історичному феномену, увійшли в плоть і кров українського народу, стали невід'ємною частиною його національної самосвідомості. І нема такого українця, який хоч декілька разів у житті не відчув себе справжнім козаком — з тих, хто найвище за життя цінував волю й ненавидів кривду та несправедливість.

Зміст

КОЗАЦЬКИЙ РОДОВІД 3

Остап (Остафій) Дашкевич (5). Дмитро Вишневецький (Байда) (6). Самійло Кішка (8). Богдан Ружинський (10). Іван Підкова (12). Яків Шах (13). Самійло Зборовський (14). Тихін Байбуза (14). Кшиштоф Косинський (15). Северин Наливайко (16). Матвій Шаула (18). Кшиштоф Кремпський (19). Федір Полоус (19)

НА ЗОРІ ДЕРЖАВНОСТІ 21

Петро Конашевич-Сагайдачний (22). Оліфер Голуб (Стеблівець-Черняк) (24). Михайло Дорошенко (26). Іван Сулима (28). Григорій Чорний (30). Сава Кононович (31). Ілляш Караїмович (31). Марко Жмайло-Кульчицький (32). Дмитро Гуня (32). Яків Бородавка-Неродич (33). Яків Іскра-Острянин (Остряниця) (34). Карпо Скидан (35). Тарас Федорович (Трясило) (35)

ВЕЛИКА ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА 37

Богдан-Зиновій Хмельницький (38). Іван Богун (42). Максим Кривоніс (44). Юрій Немирич (46). Матвій Гладкий (48). Філон Джелалій (48). Антін Жданович (49). Іван Золотаренко (50). Мартин Небаба (50). Степан Пободайло (Подобайло) (51). Лаврін Капуста (52). Нестор Морозенко (Станіслав Морозовицький) (53). Данило Нечай (54). Григорій Гамалія (56)

РОЗКОЛОТА ТА СТРАЖДЕННЯ 59

Іван Виговський (60). Юрій Хмельницький (62). Іван Брюховецький (64). Павло Тетеря (Моржковський-Тетеря) (66). Іван Сірко (68). Петро Дорошенко (70). Яким (Яків) Сомко (72). Іван Самойлович (72). Дем'ян Многогрішний (74). Андрій Могила (75). Михайло Ханенко (76). Петро Суховій (Суховієнко) (76). Василь Золотаренко (77). Остап (Євстафій) Гоголь (78). Іван Безпалій (78). Яків Лизогуб (79). Андрій Абазин (80). Григорій Гуляницький (81). Іван Ждан (82). Захар Іскра (83). Григорій Лісницький (84). Іван Нечай (84). Ілля Новицький (85). Мартин Пушкар (86). Михайло Миклашевський (87). Роман Ракушка-Романовський (88)

ПРОТИСТОЯННЯ 91

Іван Мазепа-Колединський (92). Пилип Орлик (96). Костянтин (Кость) Гордієнко (97). Данило Апостол (98). Гнат Галаган (99). Дмитро Горленко (99). Василь Кочубей (100). Семен Гурко (Палій) (100). Іван Скоропадський (102). Павло Полуботок (104)

КІНЕЦЬ ВЕЛИКОЇ ЕПОХИ 107

Петро Калнишевський (108). Сидір Білий (110). Антін Головатий (112). Захарій Чепіга (114). Петро Велегура (116). Гнат Голий (117). Опанас Ковпак (117). Максим Залізник (118). Кирило Розумовський (120). Олександр Безбородько (122). Йосип Гладкий (124)

ЖИВЕ СЛАВА І ВОЛЯ КОЗАЦЬКА 124

Перша письмова згадка про українських козаків датується 1489—1492 роками. Саме з того моменту розпочалася історія козацтва — історія битв, походів, поразок і перемог. Усі визначні події тих часів пов'язані з іменами певних осіб: козацьких ватажків, отаманів, гетьманів. Про них і піде мова в даній книзі. Для зручності користування всі матеріали енциклопедії подано в алфавітному порядку.

ISBN 978966084685-2

9 789660 846852

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК